Bert van Bommel

Vlaardingse monumenten en stadsgezichten

Vlaardingen behoort tot de oudste steden van het graafschap Holland en was eertijds zelfs een van de vier hoofdsteden (en grafelijke inhuldigingsplaatsen) van dit keizerlijk leen. Vergeleken met de drie andere oud-hoofdsteden is Vlaardingen niet erg rijk aan monumenten en historische stadsgezichten. Leiden, Dordrecht en Haarlem ontvangen jaarlijks drommen toeristen die zich vergapen aan de weerspiegeling van oude gevels in Oude Rijn, Wijnhaven of Spaarne, om vervolgens naast Oudheden, Dordrechts Museum, Teijlers of andere musea ook Hooglandse Kerk, Onze Lieve Vrouwekerk, Oude Bavo en andere kerken te bezoeken. Dat ook Vlaardingen een bezoek waard is, beseffen vooral de Vlaardingers zelf nauwelijks. Waar een bezoeker van buiten de stad het pittoreske van Hoogstraat, Markt en Oude Haven nog wil noemen, komt de gemiddelde Vlaardinger niet of nauwelijks verder dan de Grote Kerk, het stadhuis en de molen, wanneer hem gevraagd wordt de Vlaardingse monumenten te noemen. Hoewel in vergelijking met 'echte monumentensteden' bescheidenheid voor Vlaardingen op zijn plaats is, mag anderzijds enige trots op wat er wel is niet ontbreken. Wie trots is op zijn monumenten zorgt er immers ook goed voor.

Er zijn honderden gebouwen in Vlaardingen, die men met recht het predikaat 'monument' kan toekennen. Slechts een deel daarvan is ook formeel als (beschermd) monument aangewezen. Het heeft heel lang geduurd eer de Vlaardingse politiek de zorg voor de monumenten belangrijk genoeg vond om er geld en aandacht aan te besteden. Niet alleen zijn er daardoor in de afgelopen decennia veel monumenten gesloopt, de inspanning die ten bate van de monumenten werd geleverd (bijvoorbeeld door de Historische Vereniging Vlaardingen) was daardoor vooral gericht op de strijd voor het behoud. Als het gaat om de inventarisatie, selectie en omschrijving van de monumenten die nu nog niet formeel een status hebben gekregen, is er -ondanks dat er ook op dat gebied al het nodige is gedaan- nog een inhaalslag te leveren. Dit artikel beoogt, aan de hand van een onvolledige, beknopte en persoonlijke selectie, het terrein van de monumentenzorg in Vlaardingen enigszins in kaart te brengen. Opdat de monumenten herkend, erkend en, waar nodig, ook beschermd mogen worden.

Helikoptervlucht over de monumenten

Het was al in 1927 dat de Vlaardingse archivaris Sigal het voorstel lanceerde een gemeentelijke monumentenverordening in het leven te roepen. In de geschiedenis van de Vlaardingse monumentenzorg was dat echter maar een incident. Eigenlijk moet het jaar 1967 als start van de plaatselijke zorg voor monumenten worden beschouwd. In dat jaar werd de Historische Vereniging Vlaardingen opgericht. Eén van de belangrijkste aanleidingen voor de oprichting van die vereniging was de voorgenomen sloop van (alweer) een historisch pand. Tot de doelstelling van de vereniging behoort van meet af aan al het veiligstellen en bewaren van de Vlaardingse monumenten.
Onderwerp van dit artikel zijn die Vlaardingse monumenten. Het verhaal is min of meer opgebouwd als een bedelketting. De schakels van de ketting worden gevormd door korte beschrijvingen van de belangrijkste monumenten. Op een aantal punten bevinden zich de bedels: uitstapjes uit de ketting, die een thema belichten.

Vlaardingen is altijd onderschat geweest, waar het de monumentale waarde betreft. Toch staat er in een goederenlijst van de Abdij van Echternach een kerk te Vlaardingen gemeld, die al in het jaar 698 door een geestelijke Heribald aan de Utrechtse aartsbisschop Clemens (Willibrord) is geschonken. Redelijkerwijs mag aangenomen worden dat de plaats dus al sinds de zevende eeuw continu bewoond is. Dat is een ouderdom waarbij Nederlands belangrijkste monumentenstad, Amsterdam, in de schaduw staat.
De geschiedenis van Vlaardingen is zeker geen successtory. Hoewel van de vroegste geschiedenis niet al te veel bekend is, heeft het er veel van weg dat sinds die eerste vermelding de plaats een belangrijke positie heeft ingenomen, met als hoogtepunt wellicht een plek als centrum van de grafelijke macht. Niet alleen was Vlaardingen één van de residenties van de Hollandse graven. Ook moet de (illegale) grafelijke tol aan de *Merwede* in het gebied bij Vlaardingen en Maasland hebben gelegen, rustte Rooms-Koning graaf Willem II in Vlaardingen een vloot voor een kruistocht uit en stichtte de graaf in het twaalfde-eeuwse Vlaardingen een voor die tijd zeer grote kerk. De geschiedenis van die kerk weerspiegelt de geschiedenis van Vlaardingen: in de jaren zestig van de twaalfde eeuw stokt de opbouw van de kerk en lijkt ook Vlaardingen van een veelbelovende nederzetting terug te zakken tot het niveau van de voornamelijk agrarische dorpen in de omgeving.
Lange tijd heeft de stad een mindere rol in de vaderlandse geschiedenis gespeeld. Met de golven van het tij van de geschiedenis gaat het in de stad beter of slechter; altijd zweeft haar status tussen die van een echte stad en die van een (groot) dorp. Monumenten van (inter-)nationale allure zal men daarom vrijwel tevergeefs in Vlaardingen zoeken. Desondanks hebben met name de bloeiperioden tal van interessante gebouwen opgeleverd, waarvan er een aantal ook behouden is gebleven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Gouden Eeuw. Behalve het stadhuis en enkele interessante woonhuizen laten talloze details en sporen in de oude binnenstad zien, dat deze voornamelijk in die periode zijn huidige vorm heeft gekregen. De negentiende eeuw kenmerkt zich door de toenemende concentratie van de haringvisserij in Vlaardingen. In de tweede helft van diezelfde eeuw doet mechanisatie en industrialisatie haar intrede. Ook dat deel van de geschiedenis is duidelijk aan de nog bestaande oude bebouwing af te lezen. Topmonument van die ontwikkeling is wellicht het grote haringpakhuis van Hoogendijk aan de Koningin Wilhelminahaven. Ten slotte is er de periode na de Tweede Wereldoorlog, waarin Vlaardingen zich ontwikkelde tot een vooraanstaande haven- en industrieplaats. Naast architecten van naam en faam, die hier tal van interessante gebouwen doen verrijzen, vinden we er voorts producten van Vlaardingse architecten die zeer de moeite waard zijn. Behalve in architectonisch opzicht is Vlaardingen in die tijd vooral ook vanwege de stedebouwkundige ontwikkeling erg interessant. Het gedachtengoed van het functionalisme is bij de naoorlogse uitbouw van de Indische Buurt al goed waar te nemen en excelleert in de Babberspolder ten oosten van de Van Hogendorplaan en in de Westwijk. Als stedebouwkundige monumenten overstijgt het belang van deze wijken het lokale in ruime mate. Als er al een periode is waarvoor Vlaardingen een plaats op de Nederlandse kaart van monumenten verdient, dan is het daarom wel die van de Wederopbouw.

Al wat aan iets of iemand herinnert

Alvorens in te gaan op de Vlaardingse monumenten en stadsgezichten is het wellicht goed eerst de begrippen monument en stadsgezicht toe te lichten. De ervaring leert, dat die begrippen geenszins vanzelfsprekend zijn.
Monument, in het Latijn *monumentum*, is al wat aan iets of iemand herinnert. De betekenis van het woord is dus ruim en het woord wordt in brede zin dan ook ruim gebruikt. Een schilderij van Rembrandt is een monument, een archiefstuk is een monument, een oud gebouw is een monument. Gedichten, romans en muziekstukken zijn soms monumentaal. We kennen oorlogsmonumenten, grafmonumenten en natuurmonumenten.

In dit artikel beperken we ons tot de door mensen gemaakte zaken die duurzaam onderdeel uitmaken van de gebouwde omgeving. Dat zijn dan natuurlijk in de eerste plaats gebouwen en onderdelen van gebouwen. Daarnaast kunnen ook kleinere objecten, zoals bijvoorbeeld straatmeubilair en inrijhekken, tot die groep van monumenten gerekend worden. Aan de andere kant zijn er de (qua oppervlak) grotere monumenten, zoals bijvoorbeeld een haven- of parkaanleg.

Stads- en dorpsgezichten zijn eigenlijk niet meer dan verzamelingen monumenten met hun directe, historische omgeving. Er is dan sprake van één of meer straten, pleinen of waterlopen, tezamen met alles wat daartoe behoort aan bebouwing, beplanting en terreinaanleg.

Terreinen kunnen om twee redenen monument zijn: vanwege de aanleg van het terrein, bijvoorbeeld als tuin, park of landschap of vanwege historische en prehistorische resten die in het terrein zijn verborgen (archeologische monumenten).

In principe kan alles wat oud is *monument* genoemd worden. Alles wat oud is, houdt immers een herinnering aan het verleden levend. Niet alles wat die herinnering levend houdt, maar alleen hetgeen daarvoor *van grote waarde is*, heeft in ons spraakgebruik recht op het predikaat *monument* (of *stadsgezicht*). In termen van definitie is sprake van zaken die *van algemeen belang zijn, vanwege hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde.*

Het begrip monument is daarmee overigens niet minder subjectief geworden. Er is zonder twijfel verschil tussen hetgeen u van algemeen belang acht, en hetgeen naar mijn mening recht op die kwalificatie heeft. Bovendien zien we ook in de loop van de tijd dat het gebruik van het begrip wijzigt. Toen de monumentenzorg in Nederland nog in de kinderschoenen stond, werd het predikaat monument vrijwel uitsluitend gebruikt voor prehistorische monumenten zoals hunebedden en voor belangrijke objecten van minstens enkele eeuwen oud. Bij monumenten dacht men vooral aan Romaanse en gotische kerken, stadhuizen, stadspoorten en kastelen. Later is men het woord monument steeds breder (ook voor eenvoudigere en/of jongere objecten) gaan toepassen.

Een goed voorbeeld van de relativiteit van het begrip monument wordt gevormd door het gebied van de Bierslootstegen. In de tijd dat deze werden gesaneerd zag men uitsluitend de schrijnende sociale omstandigheden, waaronder de bewoners moesten zuchten. Logisch dat men hier, net als elders in Nederland, besloot het complete gebied op te ruimen. Stel u echter eens voor, dat de situatie daar, anno 1945, tot op de dag van vandaag zou hebben voortbestaan (terwijl overigens de geschiedenis zijn gewone verloop zou hebben gehad). Het gebied zou een volstrekt unieke wijk hebben gevormd, die nergens in Nederland meer is aan te treffen. Het zou een zeer zeldzaam monument van de sociale geschiedenis zijn geworden, dat door monumentenzorgers zou worden gekoesterd. Maar het zou niet alleen vanwege die zeldzaamheid, maar ook vanwege de gaafheid van de grotendeels negentiende-eeuwse eenvoudige architectuur en vanwege stedebouwkundige structuur (die tot de oorspronkelijke parcellering teruggaat) hoge ogen gooien. Hieruit blijkt dat het meest belabberde gebouw, als het maar lang genoeg wordt bewaard, uiteindelijk zo zeldzaam is dat het recht krijgt op het predikaat monument.

De begrippen *gaafheid* en *zeldzaamheid* spelen een belangrijke rol in het bepalen van de waarde van een monument. Een gebouw van dertien in een dozijn, hoe mooi ook, scoort lager, dan een volstrekt uniek object. Een gaaf, onaangetast gebouw noemen we eerder monument dan een vergelijkbaar gebouw, dat in de loop der tijd allerlei aanpassingen heeft ondergaan.

Bij monumentenzorg door de overheid is een subjectief begrip als monument of stadsgezicht natuurlijk onbruikbaar. Het moet voor belanghebbenden duidelijk zijn, of de regels die de overheid uitvaardigt al of niet van toepassing zijn. De overheids-monumentenzorg in Nederland wordt vooral geregeld in de Monumentenwet en in provinciale en gemeentelijke monumentenverordeningen. Bij de wet en bij elke verordening hoort een zogenaamd *register van beschermde monumenten*. Sommige monumenten zijn in zo'n register ingeschreven (zijn *beschermd monument*), andere monumenten zijn dat (nog) niet. Voor de beschermde monumenten gelden de regels van de wet of de verordening, voor de niet-beschermde monumenten gelden die niet. Die laatste onderscheiden zich juridisch niet van andere gebouwen en ze kunnen dus even gemakkelijk slachtoffer van sloop of verminking worden als willekeurig welk ander gebouw.

Niet alle monumenten die ik hierna aan bod laat komen zijn beschermde monumenten; sommige zijn dat, andere staan op de nominatie om beschermd te worden en sommige zullen wellicht nooit in een register van beschermde monumenten worden ingeschreven. Anderzijds is het ook niet zo, dat alle beschermde monumenten in Vlaardingen hier beschreven zullen worden. Behalve de monumenten die ik hier noem, zijn er dus ook nog andere in deze gemeente te vinden.

Monumentenzorg: reproductie van waarden

Monumentenzorg is in zekere zin al zo oud als de menselijke beschaving. Het heeft namelijk alles te maken met de manier waarop we als samenleving proberen die beschaving in stand te houden, namelijk door waarden over te dragen aan volgende generaties. Dat doen we niet alleen met opvoeding en onderwijs. Ook met het van generatie op generatie doorgeven van realia (fysieke objecten) die een zekere waarde vertegenwoordigen geven we onze waarden door aan volgende generaties. Dat zien we bij primitieve culturen, waar heilige voorwerpen van sjamaan tot sjamaan worden doorgegeven en we doen het ook zelf, door bijvoorbeeld de familiebijbel of het zakhorloge van opa aan het oudste kleinkind te schenken.
Het spreekt natuurlijk vanzelf dat een maatschappij alleen monumenten wil doorgeven aan een volgende generatie, als zij zelf is overtuigd van de waarde van die monumenten. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de gebouwen die in de negentiende eeuw tot stand zijn gekomen. In de periode van de *moderne architectuur* (de decennia voor en na de Tweede Wereldoorlog) werden deze gebouwen verguisd. Nep en namaak waren ongeveer de meest vriendelijke woorden die moderne architecten konden uitspreken als het ging om de architectuur die na 1850 tot stand was gekomen. Het mag duidelijk zijn dat er ook weinig bereidheid was om producten uit die periode als een monument te behandelen. In Vlaardings verband hoeven we alleen maar aan de toren van de Sint Joannes de Dooper aan de Hoogstraat en aan het Weeshuis der Hervormden te denken; voor beide gebouwen heeft het maar weinig gescheeld, of ze waren gesloopt.
Op dit moment groeit de belangstelling voor de Wederopbouwarchitectuur (dat is de bouwkunst van de periode tussen 1940 en 1965). Daartoe hoort ook de architectuur van de zogenaamde Delftse School (in Vlaardingen bijvoorbeeld de stadhuisuitbreiding van ir. L.H.H. van der Kloot Meijburg en het complex van gemeentereiniging, brandweer c.a. van architect Jac. van der Vlis). Na jarenlang (door de *modernen*) als een dieptepunt van de architectuur gezien te zijn, wordt deze stroming thans steeds meer bestudeerd en gewaardeerd.
Het enorme tempo waarmee vernieuwingen in de maatschappij zich voordoen heeft wellicht ook tot gevolg dat een steeds recenter deel van de geschiedenis als ons erfgoed wordt beschouwd. Dat komt natuurlijk doordat steeds vaker ook jongere gebouwen slachtoffer van sloop worden (denk bijvoorbeeld aan het politiebureau, de eertijds aan de Van Hogendorplaan gelegen Heilige Geestkerk, het warenhuis van C&A, het recreatiegebouwtje van de E.N.C.K. aan de Westlandseweg en het Kolpabad). Het is dus ook meer dan ooit noodzakelijk om over de waarde van nieuwe gebouwen na te denken.
De Monumentenwet en de gemeentelijke monumentenverordening kennen tot op heden een grens van vijftig jaar: deze leeftijd moet door een monument zijn bereikt, voordat het beschermd kan worden. Die leeftijdsgrens staat tengevolge van bovengenoemde ontwikkeling ter discussie. De nieuwste monumenten die in dit artikel aan de orde komen kunnen door het bestaan van die leeftijdsgrens echter -nog- niet worden beschermd.

Archeologische monumenten

Veel ouder dan die vijftig jaar zijn de zogenaamde *archeologische monumenten*. Als de Vlaardingse monumenten naar leeftijd worden gesorteerd, zijn zij de oudste. De Vlaardingse bodem, die behalve uit klei en veen voor een belangrijk deel uit water en maar nauwelijks uit zuurstof bestaat, garandeert al eeuwen een prima conservering van allerlei sporen van menselijke bewoning. Bovendien was het gebied waarin Vlaardingen is gelegen van nature een uitermate gunstige vestigingsplaats. Vlaardingen kan dus niet anders dan een archeologische goudmijn zijn. Goede reden dus om met de archeologische monumenten te beginnen.
Archeologische monumenten zijn niet of nauwelijks zichtbaar, want ze bevinden zich onder het maaiveld, onder de grond dus. Dat wil niet zeggen dat ze bovengronds niet ervaren kunnen worden. Het menselijk ingrijpen in het natuurlijke landschap kan vele eeuwen later nog steeds duidelijk herkenbaar zijn. Archeologen weten dat en speuren daarom landschappen af naar onverwachte verhogingen en bestuderen luchtfoto's op zoek naar patronen in de begroeiing, die wijzen op onder het maaiveld aanwezige monumenten.

Markt

De markt is een typisch voorbeeld van een archeologisch monument. Tegenwoordig ervaar je de hoogte vooral als je vanuit het westen, via Peperstraat, Waalstraat of Schoolstraat, omhoog loopt. Dat komt door de dijken (de Maassluissedijk en de Hoogstraat) die al eeuwen op de Markt aansluiten. Daardoor kun je de Markt ook op een hoog niveau benaderen. Er wordt gezegd dat de Markt de grootste terp is uit het Hollands-Friese gebied. Hoe groot de terp precies was, weten we echter niet. De noordgrens ligt ergens in de buurt van het warenhuis van C&A, de westrand voorbij de lijn Kuiperstraat - Dijksteeg. Aan de

oostzijde loopt de Oude Haven; dit water is ontstaan uit een kreek (De Vlaarding) en we mogen aannemen dat de loop van het water daar in de afgelopen eeuwen weinig is gewijzigd. Alleen aan de zuidzijde hebben we een probleem. In vroeger eeuwen reikte het water van de Maas tot aan de huidige Zomerstraat. Het ligt voor de hand dat die rivier wat van de Markt heeft *afgeknabbeld*, maar hoeveel, dat is niet te achterhalen.

Vlaardingen was ook voor de graventijd al een ideale plek om te bewonen. Het oude Vlaardingen ligt op een kleiplateau dat werd doorsneden door een grillig krekenstelsel. In de buurt van de Markt kwamen die kreken samen. Door de afzetting van klei en zand ontstond daar een relatief hooggelegen terrein. Niet alleen was men er tamelijk veilig voor overstromingen, ook kon men dankzij de kreken gemakkelijk diep in het rondom gelegen gebied doordringen terwijl aan de andere kant de rivier (en de zee) goed toegankelijk waren.

Uit vondsten en opgravingen is bekend dat al in de Romeinse Tijd op de plaats van de Markt mensen hebben verkeerd. Met het vertrek van de Romeinen hoeft daar geen einde aan gekomen te zijn, maar bewijs van bewoning is er niet. Vast staat dat rond het jaar 1000 de grond op en rond de Markt volop in gebruik is, een situatie die tot op heden voortduurt. Mogelijk moeten we de omstreeks 700 in Vlaardingen gemelde kerk ook al op de Markt zoeken.

De Markt vormt ook een aantrekkelijk stadsgezicht en biedt plaats aan tal van (bovengrondse) monumenten. Ook later in dit artikel komen we dus op deze plaats terug.

De Markt is als eerste archeologisch monument genoemd vanwege de centrale rol die deze plek speelde bij de ontwikkeling van het Middeleeuwse Vlaardingen. De kerk die er staat is ooit gebouwd in opdracht van de Hollandse graven. Het is niet bekend welke ambities dit huis in het Vlaardingse had. In de inleiding zijn al een aantal grafelijke activiteiten genoemd, waaruit blijkt dat de verwachtingen hoog geweest moeten zijn. Vlaardingen was één van de vier hoofdsteden van het graafschap, hetgeen inhield dat de graven van tijd tot tijd hier resideerden. Hun *palts* was de Hoge Werf, een thans vrijwel geheel vernietigd archeologisch monument op de plek waar het Liesveldviaduct aansluit op de Markgraaflaan.

In die bloeiperiode werd het omringende land ontgonnen. Vóór de tijd van de graven waren alleen terreinen in de directe omgeving van het huidige centrum voor de akkerbouw ingericht. Op oude kaarten zijn die akkers herkenbaar als een grillige lappendeken. De graven pakten de ontginningen planmatiger aan. De Hoge Werf fungeerde als de eigen ontginningsboerderij van de graven, die een groot gebied ten westen daarvan zelf in productie hadden genomen. Dit gebied wordt aangeduid als *terra indominicata*. De Markgraaflaan, de Groeneweg en de Broekweg zijn daarbij aangelegd als toegangswegen tot dit land. Voor de ontginning van de rest van het gebied immigreerden gastarbeiders uit Friesland. Het gebied werd ingedeeld in stroken, elk met een centrale boerderij (*terra mansionaria*). Deze boerderijen, die elk een relatief groot gebied verzorgden, stonden onder beheer van *halfvrijen*, mensen die aan het land waren gebonden en diensten verschuldigd waren aan de grafelijke hof. Op den duur werd de band losser en ontstond meer een leenheer - leenman verhouding tussen de landsheer en de bewoner van de boerderij. De positie van de boer werd daarmee een stuk voornamer. Tenminste een aantal van de ontginningsboerderijen transformeerde uiteindelijk tot ridderhofsteden: vestigingsplaatsen van lage adel, die behalve een boerderij ook een mottekasteeltje omvatten.

Terp van de Ridderhofstad Holy

Vlak bij het Holyziekenhuis, om precies te zijn aan de noordzijde van de toegangsweg van de Holysingel naar de hoofdingang van het hospitaal, bevindt zich een terrein dat zich ook nu nog, ondanks de ophogingen die in de vroegere polder zijn uitgevoerd, boven de omgeving verheft. Het is de plek waar voorheen één van de ontginningsboerderijen was gelegen.

Die ontginningsboerderijen werden opgericht op een goed bereikbare natuurlijke hoogte in het landschap, op de oever van een kreek. In latere tijd werd zo'n plek vaak verder opgehoogd, zodat er één of meer terpen ontstonden. In die terpen moeten zich de resten van eeuwen bewoning bevinden, met op het grensvlak van natuurlijke ondergrond en opgeworpen grond de oudste bewoningsresten.

In de late Middeleeuwen werd bij de boerderij Holy een kleine woontoren opgericht, die was gelegen binnen een gracht. Het binnentalud van de gracht was hoog opgeworpen tegen het torentje. Dat torentje had natuurlijk vooral een symbolische waarde: het fungeerde als teken van het belang van de boerderij, die niet zomaar een boerderij was, maar een ridderhofstad. Natuurlijk zal het torentje daarnaast wel een praktische functie hebben gehad, als vluchtplaats in geval van nood en als brandkast voor belangrijke eigendommen. Het mottekasteeltje van Holy stond op een kavel land direct naast de oprijlaan tussen de Holyweg en het boerderijerf. Bij de aanleg van de stadswijk zijn de resten van dit kasteeltje opgegraven. Het archeologische monument omvat als gevolg van die opgraving dus niet meer het terrein van het kasteeltje, dat

Afbeelding 1. Tegenover het (archeologische) monument Holy (de terp aan de noordzijde van de oprijlaan naar het Holyziekenhuis) staat het herbouwde inrijhek van de voormalige boerderij. In deze replica van brug met inrijhek zijn originele onderdelen zoals de ijzeren hekvleugels en bekroning en de zandstenen wapenstenen opgenomen. Achter dit hek, in een lage gemetselde muur, bevindt zich de wapensteen die oorspronkelijk afkomstig is van de woontoren van de ridderhofstad Holy (opname 25 mei 1997).

volledig is vergraven. De boerderijterp, met daarin de resten van eeuwen geschiedenis, is echter wel ongeschonden bewaard. Tegenover de terp bevindt zich het gereconstrueerde inrijhek van de boerderij (afbeelding 1).

Terp van Clattenburg

Iets dichter bij de stad ligt nog een terp, namelijk tussen de Burgemeester Verkadesingel en de Mauritssingel. In de volksmond wordt deze terp aangeduid als *het landje van Chardon* (afbeelding 15). Chardon was de naam van de laatste boer; de eerste die op deze plek een spa in de grond stak moet een klein millennium eerder gezocht worden. Ook hier is sprake van één van de ontginningsboerderijen uit de grafelijke tijd. Of bij deze boerderij ooit ook een mottekasteeltje heeft gestaan is niet bekend. De kans is echter redelijk groot gezien de ervaring bij opgravingen rond andere ontginningsboerderijen. Bij de aanleg van de busbaan is in elk geval aangetoond dat zich ook naast de terp oude bewoningsresten (uit de eerste helft van de elfde eeuw) bevinden. Men trof er een deel van een zogenaamde vlaknederzetting aan: menselijke vestiging op de natuurlijke ondergrond. Later is ook dit deel van het terrein enigszins opgehoogd, waardoor die resten begraven werden. Mogelijk bevinden zich in het terrein van de busbaan ook resten van een mottekasteeltje.
Toen rond 1965 de boerderij werd gesloopt is, net als bij Holy, ook hier een deel van de oude erfbeplanting bewaard gebleven. Naast een eeuwenoude linde zijn dit restanten van de laanbeplanting en erfbeplanting. De terp ligt duidelijk verheven boven het omliggende terrein en vormt daardoor, met de aanwezige beplanting, een herkenbaar, bijzondere plek binnen de omgeving (een *landmark*).

Hoogstad

Naast Holy en Clattenburg waren er nog meer ontginningsboerderijen (totaal een tiental). Holy, Joffer Aechtenwoning en Steenhuizen zijn daarvan geheel of gedeeltelijk archeologisch onderzocht. In het boek *Van Steurvisser tot Stedeling*, dat in 1973 ter gelegenheid van het derde lustrum van de A.W.N.-werkgroep Helinium werd uitgegeven, is een verslag van de onderzoekingen te vinden.
Een nog volkomen ongestoord gelaten ontginningsboerderij is Hoogstad (afbeelding 2). Het complex Hoogstad is de kern en het restant van het landgoed Hoogstad en bestaat uit een terrein met twee terpen, begroeiingen, waaronder een hoogstamboomgaard, een erfaanleg en een oprijlaan, een herenhuis uit 1859, een boerderij, twee hooibergen, een garagegebouw met daarbij behorende duivenhokken en een houten schuur.
Ook Hoogstad stamt in eerste aanleg vermoedelijk uit de elfde eeuw en is gesticht als een van de ontginningsboerderijen. Diep onder de terpen moeten zich resten bevinden van de oorspronkelijke boerderij, die hier op een kreekrug werd opgericht. Onder de noordelijke terp, zo vermoedt men, bevinden zich resten van een mottekasteeltje. Tot op heden zijn de terpen niet of nauwelijks verstoord; daardoor vormt Hoogstad een in archeologisch opzicht zeer belangwekkende lokatie.

Afbeelding 2. Boerderij Hoogstad, een boeiende staalkaart van verbouwingen. De stal op deze foto bijvoorbeeld is tot stand gekomen door de verbouw van een kort na 1600 gebouwde stal, waarvan de gebinten, aangepast aan de nieuwe situatie, binnen nog terug te vinden zijn (zie figuur 1). Het woonhuis is, zoals aan deze gevel is te zien, onder andere in de jaren 1920 ingrijpend gewijzigd (opname 25 januari 1997).

Het complex heeft echter niet alleen een hoge waarde vanwege de daar aanwezige sporen van de middeleeuwse aanleg en de latere ontwikkeling. De terreinen hebben daarnaast een hoge landschappelijke waarde vanwege de aanwezigheid van twee terpen, begroeiingen die zijn ontstaan uit het gebruik als boerderijerf (waaronder een hoogstamboomgaard) en de oprijlaan die het complex als vanouds verbind met de Broekweg (thans Westlandseweg).
Bijzonder is hier voorts de vestiging van het archeologisch- en bouwhistorisch museum Hoogstad en van de werkruimten van de archeologische werkgroep Helinium en de stadsarcheoloog. Voor wie in archeologie geïnteresseerd is, vormt Hoogstad dus in meerdere opzichten een belangwekkende plek.

De andere archeologische monumenten

Al ver voor de grafelijke periode werd deze streek bewoond. Opgravingen in de Westwijk (bij de Arij Koplaan) brachten indertijd unieke resten aan het licht, waarnaar een beschaving is genoemd. In archeologisch opzicht is de stad door deze *Vlaardingencultuur* wereldberoemd geworden. Het is aangetoond dat ook op andere plaatsen tussen de gemeentegrenzen resten van oude bewoning terug zijn te vinden. Wellicht is de eerste menselijke nederzetting binnen de Vlaardingse grenzen nog veel ouder dan de Vlaardingencultuur. Het wordt zeer goed mogelijk geacht dat in de buurt van station Vlaardingen Oost een steentijdnederzetting heeft gelegen. De meest westelijk gelegen rivierduin van ons land ligt daar diep onder het maaiveld in de bodem. Anders dan bij andere rivierduinen is de top van dit duin niet geheel weggestoven, maar door latere afzettingen geconserveerd. Bekend is dat rivierduinen geliefd zijn geweest als woonplaats. Bewoningsresten zijn tot op heden echter steeds gevonden aan de voet van die duinen. Die bestaan dan uit losse vondsten, afkomstig van de oorspronkelijke nederzetting die op de top van de later afgestoven duin moet worden gezocht. Misschien ligt er diep onder de omgeving van het station echter wel een gaaf behouden gebleven nederzetting. Door de diepte en de omvang moesten onderzoekingen echter tot grondboringen beperkt blijven en is het boek van de Vlaardingse rivierduin dus voorlopig nog gesloten.
Bij archeologische monumenten moeten we ook denken aan de waterlopen en dijken die het landschap bepalen. Niet alleen in de bodem van de stad zelf, maar ook in het buitengebied strekken de tracés zich uit. Een opgraving van een waterloop kan veel leren over de tijd waarin deze is gevormd tot en met de tijd waarin deze langzaam maar zeker is verland. Een doorsnede van een dijk laat zien hoe deze sinds de aanleg door talloze ophogingen is geworden tot de hoog boven het landschap uitrijzende constructie van heden.
De strijd tegen het water is sowieso een onderwerp dat in de Vlaardingse archeologie een belangrijke rol speelt. Achter het Ibishotel is een complete uitwateringsconstructie met duikers aangetroffen en nieuwsgierig kijkt men uit naar wat op de lokatie van het Kolpabad wordt gevonden. Langs de Zuidbuurt staat een hele serie boerderijen op een rij, als het ware in het gelid gerangschikt, op de hoogte die in het landschap door een oude kreekrug is ontstaan. Archeologisch interessante plekken zijn in Vlaardingen dus ruimschoots aanwezig.

Archeologen willen niet graven

De Markt is als eerste van de archeologische monumenten gekozen. Niet omdat deze het oudste is -verre van dat- maar omdat deze als de belangrijkste kern van de stad kan worden gezien. Daarnaast is de Markt echter ook zeer illustratief voor de manier waarop we met archeologische monumenten om moeten gaan. Op en rond de Markt is immers al meermalen archeologische onderzoek verricht. Zo is er tijdens de restauratie van de Grote Kerk flink gegraven in het koor van de kerk. Daarbij zijn oude funderingsresten aan het licht gekomen en is de oorsprong

van deze kerk op tenminste het midden van de twaalfde eeuw gedateerd. Later volgden vondsten bij de bouw van de HEMA en van de visbankflat, bij de opgraving van de *fonotheek-lokatie* op de hoek van de Hoogstraat en Peperstraat en in de bouwput voor de kelder van de interieurzaak Het Waaigat aan de Markt. Bij de reconstructie van de Schoolstraat in 1979-'81 en na de brand enige tijd terug in Het Scheele Hoekje zijn waarnemingen gedaan. Recent is de voet van de verhoging, in de Bredesteeg, de Kuiperstraat en tenslotte langs de Dijksteeg (afbeelding 3), onderwerp van onderzoek geweest.

Afbeelding 3. Archeologie in Vlaardingen. Een overzicht van de opgravingen naast de Dijksteeg, aan de voet van de Markt of kerkheuvel, zoals deze terp wel wordt aangeduid. Op de oudste kaart van Vlaardingen (± 1570) staan hier al huizen. Ook in de eeuwen daarvoor, zo blijkt uit de voorlopige resultaten van de opgraving, was deze plek echter al bewoond (opname 31 maart 1997).

Voor de leek lijkt het daarom, alsof door de archeologen met tevredenheid naar de Markt, die zoveel van haar geheimen al heeft prijsgegeven, wordt gekeken. Niets is echter minder waar. De bodem is voor de archeoloog een boek dat slechts één maal kan worden gelezen. Eenmaal opgegraven is de waarde vrijwel tot nul gereduceerd. Door verbetering van technieken en toename van kennis had het boek beter nu dan in het verleden gelezen kunnen worden. Bij een opgraving in de toekomst zou men wellicht nog meer gegevens boven water hebben kunnen halen. Bovendien zijn de meeste opgravingen gedaan in te weinig tijd en met te weinig mankracht. (Denk bijvoorbeeld aan Het Waaigat, waar niet getreuzeld mocht worden, want ook de aannemer moest voort.) Elke opgraving is daardoor onvermijdelijk een opeenvolging van gemiste kansen en eigenlijk het laatste wat de archeoloog zou willen doen, hoe tegenstrijdig dit ook mag klinken. Archeologisch onderzoek wordt daarom in principe alleen uitgevoerd als het archeologische monument verstoord dreigt te worden. Als het ongestoord voort kan bestaan dan heeft dat veruit de voorkeur. De beste manier om met een archeologisch monument om te gaan is dan ook meestal door er niets aan te doen: niet in graven, niet doorheen heien, geen bomen in laten wortelen en vooral ook niet de waterstand verlagen. De belangrijkste taak van de stadsarcheoloog is daarom, de archeologisch interessante lokaties te kennen en bij het ontwikkelen van plannen en uitvoeren van werkzaamheden er op toe te zien, dat deze lokaties zo veel mogelijk ongeschonden blijven. Stadsontwikkeling en -beheer kan het daarom niet stellen zonder archeoloog. Zijn kennis is voor hun werkgebied immers onontbeerlijk. Alleen door in een vroegtijdig stadium van de planontwikkeling de archeologie te betrekken, kan nodeloze aantasting van archeologische vindplaatsen worden voorkomen. Vandaar dat steeds meer gemeenten in Nederland archeologie (net als monumentenzorg) niet meer in de portefeuille Cultuur, maar bij Stadsontwikkeling en Ruimtelijke Ordening onderbrengen. (Tot ieders verbazing is in Vlaardingen archeologie juist van Stadswerk naar Cultuur verplaatst.)

In het geval dat bij afweging van belangen besloten moet worden een archeologisch interessante locatie toch op te offeren voor nieuwe ontwikkelingen, zal er gegraven moeten worden. Gelukkig hebben we dan met de archeologen de mensen die van de gegevens die in de bodem zijn opgeslagen kunnen redden wat er te redden valt.

De oude monumenten

De wortels van de monumentenzorg zijn al heel oud. De Nederlandse moderne monumentenzorg laat men in de geschiedenisboekjes echter meestal aanvangen in 1875. Naar aanleiding van het door Jhr. mr. Victor E.L. de Stuers gepubliceerde artikel *Holland op zijn smalst (De Gids* XXXVII (3e serie XI) deel 3, november 1873, pp. 320-403) werd deze Limburger in 1875 benoemd tot referendaris bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. In die hoedanigheid stond hij aan de wieg van de overheidszorg voor de *Monumenten van Geschiedenis en Kunst.*

Met name in de tweede helft van de negentiende eeuw, de periode die voor Nederland mag gelden als de industriële revolutie, werd de bestaande wereld flink op haar kop gezet en veranderde de maatschappij ingrijpend. Dat ging ten koste van veel oude, vertrouwde waarden. Het hoeft dus geen verwondering te wekken dat de belangstelling voor monumentenzorg in die tijd sterk toenam. Het heeft echter tot de jaren 1920 geduurd voor er -in sommige gemeenten- sprake was van bescherming van monumenten. Dat was een initiatief van die gemeenten, die aan wijziging of sloop van geregistreerde monumenten de voorwaarde van een vergunning verbonden.

Van rijkswege was, zoals gezegd, al sinds 1875 sprake van monumentenzorg. Die activiteit beperkte zich voornamelijk tot het verstrekken van restauratiesubsidies en het veiligstellen van enkele zeer belangrijke, met afbraak bedreigde monumenten. Dat gebeurde bijvoorbeeld door deze aan te kopen en ten behoeve van het rijk in gebruik te nemen. Pas sinds 1940 wordt ook van rijkswege vergunning voor het wijzigen of slopen van geregistreerde (beschermde) monumenten geëist. Veel eerder al werden door een rijkscommissie monumenten geïnventariseerd. Dat gebeurde in de eerste drie decennia van deze eeuw. Die inventarisatie werd in verschillende delen gepubliceerd onder de titel *Voorlopige Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst.*

Tussen 1940 en 1961 gold die *Voorlopige Lijst* als het register van beschermde monumenten. Met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1961 kwam daaraan een einde en moest er een nieuw monumentenregister worden samengesteld. In de periode 1961-'68 werden meer dan veertigduizend monumenten in het nieuwe register ingeschreven. Noodgedwongen werd daarbij toch weer vooral gebruik gemaakt van de *Voorlopige Lijst.* Dat had tot gevolg dat de beschermde monumenten lange tijd voornamelijk met een vroeg twintigste-eeuwse bril op werden geselecteerd. Monumenten van na 1850 kwamen daardoor tot voor kort nauwelijks op monumentenlijsten voor. Maar dat was niet de enige tekortkoming. Zo was de selectie van de *Voorlopige Lijst* vooral gericht op de gebouwen in de belangrijkste straten van historische kernen. Boerderijen, kleinere woonhuizen, objecten aan achterstraten en op binnenterreinen, industriële objecten, zij waren alle ondervertegenwoordigd. Een ander probleem was -en dat bestaat in feite tot op heden- dat vrijwel alle gebouwen vanaf de openbare weg werden beoordeeld. Veel gegevens over de ouderdom en het belang van monumenten liggen verscholen in achtergevels en in het interieur en de constructie. Een voorbeeld van een gezien de werkwijze niet te vermijden misser is het winkelhuis *De Zeeman* aan de Hoogstraat. Toen de monumenten werden geïnventariseerd was de gevel van dit huis op de hoek van de Hoogstraat en de Vrouwensteeg voorzien van een pleisterlaag. Later is deze laag verwijderd, waarmee het zeventiende-eeuwse metselwerk aan het licht kwam. Na het wegbreken van stucwerk kwam achter in het huis een sierlijk beschilderd balkenplafond tevoorschijn. Als nu de inventarisatie van de jaren 1960 plaats zou vinden, zou het pand ongetwijfeld op de lijst zijn geplaatst. Iets dergelijks geldt voor een huis even dichter bij de Markt. Hoogstraat 211-213 is, zo weten we nu, een oud pand. Dat is onder andere af te lezen aan de *op de vlucht gebouwde* (dat wil zeggen voorover hellende) voorgevel. Wat bij de inventarisatie beslist niet is gezien, is de achtergevel. Die is helemaal gepleisterd, maar het is wel een gepleisterde tuitgevel (mogelijk vroeger een trapgevel) voor een steile, ongetwijfeld zeventiende-eeuwse kap; bovendien bevat deze gevel een rond zandstenen venster.

Niet alle beschermenswaardige oude monumenten zijn dus in het register van beschermde monumenten terecht gekomen.

De Grote Kerk

Aangenomen mag worden dat, wanneer Vlaardingers wordt gevraagd om de monumenten van de stad te noemen, de Grote Kerk (afbeelding 4) meestal het eerst naar voren zal worden gebracht. Het is dan ook ons oudste monument, met een geschiedenis die ten minste terug gaat tot in de twaalfde eeuw. Uit die periode is overigens niet veel meer bewaard dan restanten van funderingen. Het had een grote en zeer fraaie kerk moeten worden, een hoofdstad van de Hollandse graven waardig. Helaas gebood het noodlot anders. Nauwelijks waren koor, transept (dwarsschip) en vieringtoren gereed, of de bouw werd gestaakt en later provisorisch afgemaakt. Diverse elkaar opvolgende overstromingen zijn er debet aan dat de stad voor de landsheer een stuk minder interessant werd en andere ste-

den het eertijds zo veelbelovende Vlaardingen overvleugelden. In economisch opzicht traden Dordrecht en later Rotterdam in de Vlaardingse positie; de bestuurlijke functies kwamen uiteindelijk in 's-Gravenhage terecht.
Vlaardingen moet nauwelijks meer een stad en meer een wat groter dorp zijn geweest, toen het aan het einde van die twaalfde eeuw probeerde te herstellen van de rampen die zich hadden voorgedaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Grote Kerk in eerste instantie met wat noodmaatregelen bruikbaar werd gemaakt, onder andere door een eenvoudig schip voor de toren te bouwen.
Toen het later in de Middeleeuwen de stad weer wat meer voor de wind ging, zijn er wel diverse uitbreidingen en verbouwingen aan de kerk uitgevoerd. Die hielden voornamelijk in dat de Romaanse koorpartij naar de smaak van de tijd in etappes werd veranderd in een gotische koorpartij.
Ook de tweede grote ramp die de stad heeft getroffen, de stadsbrand van 1574, was van grote betekenis voor de Grote Kerk. Hoewel die brand ongetwijfeld minder ingrijpend zal zijn geweest dan de latere geromantiseerde vertellingen daarover doen vermoeden, moet toch een groot deel van de huizen en gebouwen zijn beschadigd of zelfs geheel verloren zijn gegaan. Ook de schade aan de Grote Kerk zal groot zijn geweest, maar de toren is waarschijnlijk geheel en het muurwerk van de koren is in elk geval gedeeltelijk overeind blijven staan. Mogelijk is het schip, dat zich voor de toren bevond, wel geheel verwoest. Bij de latere herbouw van de kerk speelt dat deel in elk geval geen rol meer.
Het kerkgebouw van voor de reformatie was vooral een heilige ruimte, doorgaans veel groter dan op grond van het aantal kerkgangers noodzakelijk zou zijn. Het is dus niet vreemd dat een klein part van de oorspronkelijke kerkruimte groot genoeg was om er het gereformeerde deel van de gemeente voor een woorddienst te verzamelen. Daarom werd na de stadsbrand eerst alleen het middenkoor hersteld en als kerk in gebruik genomen. De ruimte van de zijkoren en het noorder- en zuidertransept werden lange tijd voor allerlei profane doeleinden gebruikt. Niet alleen de kerkloods (de bouw-werkplaats) maar ook opslag van visnetten en de stadsgevangenis vonden er een plaats.
Zoals overal in Nederland krabbelde men na de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog er weer bovenop en ondanks het voortduren van de oorlogstoestand brak er een tijd van economische bloei aan: de Gouden Eeuw. Ook Vlaardingen profiteerde hiervan mee. Dat had tot gevolg dat de stad sterk werd uitgebreid en er vele nieuwe huizen verrezen. Het aantal gelovigen dat de kerk bezocht steeg eveneens, waarvoor de kerk in twee fasen vergroot werd door de resten van de zijkoren en delen van het transept weer bij de kerkruimte te voegen. Alleen de uiterste einden van het dwarsschip zijn nooit meer volledig opgebouwd. Het buiten het voormalige Mariakoor uitstekende deel van het noordertransept is laag gebleven en heeft eeuwen dienst gedaan als de stadswaag; het uiteinde van het zuidertransept is verdwenen.

Afbeelding 4. De (zuid-)oostzijde van de Grote Kerk: de drie beuken waaruit de kerk is opgebouwd zijn ontstaan door het herstel van de muurwerken van de drie gotische koren die de parochiekerk van Vlaardingen voor de stadsbrand bezat. Aan de westzijde is de kerk in 1744 uitgebreid en voorzien van een nieuwe, hier over het dak zichtbare toren (opname 31 maart 1997).

In de jaren 1740 was men ernstig bezorgd over de toestand van de kerktoren. Oorspronkelijk was dit de vieringtoren, dat wil zeggen de toren die boven het kerkdak uitstak op de plaats waar de daken van middenkoor, schip, noord- en zuidtransept bij elkaar kwamen. Door het verdwijnen van het schip en wellicht ook ten gevolge van brandschade was de stabiliteit van die toren niet meer optimaal en traden er voortdurend verzakkingen op. Na vergeefse pogingen om de toren weer stabiel te maken werd uiteindelijk besloten de toren af te breken en een nieuwe toren te bouwen. Ook een ander probleem, het ruimtegebrek in de kerk, kon gelijktijdig opgelost worden. De nieuwe toren werd dichter bij het stadhuis geplaatst, waardoor ook de kerk verlengd kon worden. Ontwerper van toren en kerkuitbreiding was de Rotterdammer David van Stolk.
Timmerman-metselaar David van Stolk (1692-1770) ontwierp vrij veel kerken in Zuid-Holland en Zeeland en daarnaast ook woon- en pakhuizen zoals bijvoorbeeld de

panden Boompjes 41-44 te Rotterdam. Net als zijn vader, Johan van Stolk, werkte hij veel voor Domeinen. David stond ingeschreven bij het metselaarsgilde, maar trad in de praktijk voornamelijk op als architect: hij leverde ontwerpen en hield toezicht bij de uitvoering. Zijn ontwerpen kenmerken zich door een sobere traditionele vormgeving, waarin nauwelijks ornamenten voorkomen. Bij zijn werk aan de Vlaardingse kerk consulteerde hij de Haagse architect-aannemer Dirk Dijkerhoff (1690-1758), die wel vaker dit soort constructief ingewikkelde klussen klaarde. Davids zoon richtte de thans nog bestaande houthandel Abraham van Stolk en Zonen te Rotterdam op.

In het begin van de negentiende eeuw werd de kerk een nieuw orgel rijker. Het is een fraai instrument, afkomstig uit Gent. De Vlaamse orgelbouwer Pieter van Peteghem (1708-1787) was verantwoordelijk voor de bouw en de Utrechtse orgelbouwer Abraham Meere sr. (1761-1841) zorgde voor de verplaatsing en aanpassing aan de Vlaardingse situatie. Hiermee verkreeg Vlaardingen één van de mooiste orgels van het land.

Een ander pronkstuk van de kerk is de preekstoel. Ook deze is van elders afkomstig, namelijk uit de Willemskerk te 's-Gravenhage. Deze inmiddels (op de voorgevel na) verdwenen kerk kreeg de preekstoel als een koninklijk geschenk; het ontwerp van de preekstoel is gemaakt door de architect des konings, Henri F.G.N. Camp (1821-1875).

Natuurlijk is hiermee de Grote Kerk maar zeer summier beschreven. Niets is gezegd over het fraaie portaal aan de noordzijde, over het grafmonument van Pieter Reaal boven de toegangsdeur naar de consistoriekamer, de gildeborden en de vele grafzerken in de vloer van de kerk. Ook de zandstenen tombe, die bij de opgravingen in het koor aan het licht is gekomen en thans in de kerk is opgesteld en talloze andere details en onderdelen, moeten noodgedwongen onbesproken blijven. Gelukkig wordt er op het moment van dit schrijven aan een monografie over de kerk gewerkt.

Het stadhuis

Er zal zeker een vorm van stedelijke bestuur zijn geweest in 1273, het jaar van de oudst bekende overeenkomst tussen graaf en burgers over stedelijke rechten, maar we weten niet sinds wanneer die overheid een eigen gebouw heeft, noch waar dit dan stond. Voor zover we ervan weten, heeft het stadhuis echter altijd op de hoek van de Markt en de Waalstraat gestaan.

Afbeelding 5. Voorgevel van het oudste deel van het stadhuis van Vlaardingen (1650). De baksteen en de trap met open balustrade zijn producten van restauraties; ook de kleuren kloppen niet meer met de intenties van het oorspronkelijke plan. Zo is van het hoofdgestel de houten kroonlijst nu anders van kleur dan het zandstenen fries en de architraaf, terwijl die onderdelen ook in kleur één architectonisch geheel moeten vormen (opname 1 juni 1997).

In de Middeleeuwen was de stadsregering uiterst eenvoudig en klein, waarbij maar weinig mensen zich beroepsmatig met bestuurszaken bezig hielden. Na verloop van tijd groeide, samen met de stad en de organisatie van de samenleving, ook het stadsbestuur. Stadhuizen hebben daardoor de neiging in de loop van de geschiedenis uitgebreid en door grotere exemplaren vervangen te worden. Soms duurt het erg lang voor er een echt gemeentehuis tot stand komt. Dat zien we in Vlaardinger-Ambacht, waar het gemeentebestuur tot ver in de vorige eeuw voldoende heeft aan de ruimten die men huurt in een herberg. Men heeft het daar, in tegenstelling tot in de stad, dus heel lang zonder gemeentehuis kunnen stellen.

In het midden van de zeventiende eeuw kwam op de plek waar vanouds het Vlaardingse stadhuis is gelegen een nieuw raadhuis tot stand: een modern groot gebouw, een stad als Vlaardingen meer dan waardig (afbeelding 5). Ontwerper was Bartholomeus Fransz. Drijffhout.

Bartholomeus Drijffhout (1605-1649) zette het Dordrechtse natuursteenbedrijf van zijn vader

Frans Lebuwijnsz. Drijffhout voort. In 1636 verhuisde hij naar Den Haag, waar zijn broer Laurens al sinds 1624 werkzaam was. In de hofstad voerde hij samen met zijn broer diverse beeld- en steenhouwerswerkzaamheden uit, onder andere voor stadhouder Frederik Hendrik. Bovendien verkeerde Bartholomeus daar in de kringen van Nederlands belangrijkste architecten, zoals Jacob van Campen en Pieter Post. Mede daardoor wist hij zich tot een zeer verdienstelijk architect te ontwikkelen; aanzien verkreeg hij met name aan het eind van de jaren 1640, de tijd waarin hij optrad als *controlleur van Zijn Hooch'ts wercken* (opzichter voor de stadhouder). Het Vlaardingse raadhuis is zijn laatste en -na de Middelburgse Oostkerk- bekendste werk.

Over de bouwgeschiedenis van het stadhuis is eigenlijk maar weinig bekend. De naam van Bartholomeus Drijffhout bijvoorbeeld is ooit min of meer toevallig in de rekeningen van de stad aangetroffen (1648, vijfentwintig ponden voor het maken van het bestek). Uit een vermelding in diezelfde rekeningen maken we op, dat het oude stadhuis is afgebroken (1651, betaling zaalhuur voor het houden van vergaderingen *int affbreeken vant oude stadhuys*). Het huidige stadhuis is dus waarschijnlijk geen verbouwing en uitbreiding van een bestaand stadhuis -hetgeen natuurlijk ook mogelijk was geweest- maar geheel nieuw opgetrokken. De meeste rekeningen voor de bouw van het stadhuis zijn betaald in 1649, maar op het stadhuis staat het jaartal 1650. Aangenomen mag worden dat de bouw in 1649 is aangevangen en in het begin van 1650 moet zijn opgeleverd. Bartholomeus Drijffhout, die in juni 1649 te Dordrecht overleed en overigens in de stadsrekeningen niet meer wordt genoemd, zal waarschijnlijk niet meer zelf aan het stadhuis gewerkt hebben. In de stadsrekeningen vinden we voor het natuursteenwerk de naam van Johan van Lier. Dat is waarschijnlijk de Haagse beeldhouwer Jan Gerritsz. van Lier geweest, die net als Bartholomeus Drijffhout in de Haagse hofkringen vertoefde en werk voor de stadhouder uitvoerde. Het oorspronkelijke, in Bentheimer zandsteen uitgevoerde beeldhouwwerk (zoals de Vrouwe Justitia en de beide leeuwen op het bordes), moet dus aan deze Jan Gerritsz. van Lier worden toegeschreven.

Ook de naam van de bekende bronsgieter Cornelis Ouderogge is met dit stadhuis verbonden. Cornelis was de zoon van Jan Ouderogge, de befaamde Rotterdamse klokken- en geschutsgieter die onder andere het beroemde beeld van Erasmus in Rotterdam had gegoten. Cornelis zette het bedrijf van zijn vader voort en werd net als hij een bekend klokkengieter. In 1649 heeft hij de luidklok van het Vlaardingse stadhuis gegoten. Die klok hing lange tijd niet in het stadhuistorentje, maar was uitgeleend aan de Bethelkerk (aan de Burgemeester Verkadesingel).

Het stadhuis heeft een benedenverdieping die voor allerlei minder verheven zaken werd gebruikt (zoals bijvoorbeeld als stadsgevangenis) en een bovenverdieping die qua indeling sterk deed denken aan de hoofdverdieping van een voornaam herenhuis: achter het bordes van de hoge stoep voor de gevel liep een brede middengang met aan weerszijden de werk-, ontvang- en vergaderruimten van het stadsbestuur. De zogenaamde *historische hal* in het stadhuis is dus helemaal niet zo historisch als wij denken. De hal is tot stand gekomen door de ruimten van de middengang en de kamers ter rechter zijde daarvan samen te voegen.

Ook de gevels zijn voor een aanzienlijk deel het product van latere herstellingen. In de negentiende eeuw werd het stadhuis, naar de smaak van de tijd, voorzien van een pleisterlaag op de gevel. Het stadsbestuur besloot in 1825 om de gevel door Willem Pleysier te laten bepleisteren voor de som van *f* 131,- en het gebouw daarna voor *f* 160,- te laten schilderen door Hugo Voorsluys en Justus Kos. Toen in 1897 het stadhuis door de stadsbouwmeester ir. G.N. Itz werd gerestaureerd, liet men het pleisterwerk vanwege de kosten van herstel ongemoeid. Bij restauratie aan het begin van deze eeuw -onder leiding van de directeur gemeentewerken, de heer ir. L.H.E. van Hylckama Vlieg- bleek die cementpleister zo vast te zitten, dat het onmogelijk was deze te verwijderen zonder de steen ernstig te beschadigen. De buitenste laag baksteen is toen door een moderne steen vervangen. Het meeste beeldhouwwerk (zeker de leeuwen op het bordes en Vrouwe Justitia boven de gevel) stamt echter nog uit de bouwtijd; de balustrade van de trap is echter door Van Hylckama Vlieg ontworpen. Van oorsprong had het stadhuis een gesloten balustrade en waren de trappen van de stoep (nog) veel steiler.

Ook in het kader van de naoorlogse stadhuisuitbreiding is het oude stadhuis nog een paar maal stevig onder handen genomen. In 1949 werd het interieur aangepast (waarbij onder andere de marmeren schouw verdween die afkomstig was van het herenhuis bij Het Hof, maar de indeling met middengang grotendeels ongewijzigd bleef). Vervolgens werd de gevel nogmaals hersteld en ten slotte werden de bodekamer, de trouwzaal (van oorsprong twee kamers) en de gang samengevoegd tot de huidige *historische hal* en werd de raadzaal als trouwzaal in gebruik genomen.

Tot in de negentiende eeuw was het oude Vlaardingse stadhuis ruim genoeg voor de huisvesting van de stedelijke overheid. Op een bepaald moment konden uitbrei-

dingen echter niet meer achterwege blijven, al bleven ze eerst nog beperkt doordat men in de onmiddellijke omgeving van het stadhuis ook andere lokaliteiten in gebruik begon te nemen. Politie, brandweer, bouw- en woningtoezicht en andere takken van dienst kregen rond de Markt hun eigen gebouwen. Uitbreiding van het stadhuis vond onder andere plaats in 1875. In dat jaar werd een aangrenzend haringpakhuis aan de Waalstraat aangekocht en ingericht tot werkruimte voor de burgemeester en de secretaris. De verdieping onder deze werkruimten werd overigens een tijd lang nog als haringpakhuis verhuurd! In diverse fasen ontstond er zo langs de Waalstraat een aanbouw, die nog steeds aanwezig en herkenbaar is.
Na de Tweede Wereldoorlog breidden stad en ambtenarenapparaat zo sterk uit, dat een forse vergroting van het stadhuis niet uit kon blijven. Al in 1939 stond een mogelijke uitbreiding op het programma. Een meervoudige ontwerpopdracht werd verstrekt aan de architecten C.J. Blaauw, ir. L.H.H. van der Kloot Meijburg, H.P.J. de Vries en ir. E.H. en H.M. Kraaijvanger. Uit de plannen koos men het voorstel van Van der Kloot Meijburg.
Ir. L.H.H. van der Kloot Meijburg werd in 1911 geboren in Rotterdam als de zoon van de bekende architect Herman van der Kloot Meijburg; sinds 1938 werkte hij op het bureau van zijn vader en vanaf 1945 als zelfstandig architect.
Behalve het oude stadhuis en de aanbouw aan de Waalstraat moest het gehele bouwblok tussen Markt en Paterstraat wijken voor de stadhuisuitbreiding. Rond een in het midden uitgespaarde binnenplaats werd in fasen, in de trant van de zogenaamde Delftse School, de nieuwbouw van het stadhuis gerealiseerd. In 1963 werd deze bouwcampagne voltooid.
Een volgende uitbreiding vond niet veel later plaats. In het midden van de jaren 1970 kwam, tussen Westnieuwland en Waalstraat, het secretariegebouw tot stand. Ontwerper was de architect Jan Hoogstad.

De stadskorenmolen

Vlaardingen kende vroeger meerdere windmolens. Als we de molenromp in het ambacht van Vlaardingen niet meetellen (door grenswijziging staat die tegenwoordig in Schiedam), is de molen aan de Kortedijk (afbeelding 6) de enige nog bestaande Vlaardingse windmolen.
In het jaar 1407 werd de omvang van de stadsvrijheid uitgebreid. Net als bij veel andere steden werd ook in Vlaardingen het gebied waarbinnen de jurisdictie van de stad gold in de loop der tijd steeds groter. Op zichzelf is de uitbreiding dus niet bijzonder. Aardig is, dat er in de

Afbeelding 6
De voormalige stadskorenmolen (nu na eeuwen weer particulier bezit) aan de Kortedijk. Na decennia er als peperbus bijgestaan te hebben (zonder balie, kap en roeden) is de molen sinds de late jaren 1950 hersteld en in bedrijf (opname 7 februari 1997).

omschrijving van de noordgrens een molen wordt genoemd. Die grens werd bepaald op tien roeden voorbij de molen. Thans vinden we die noordelijke stadsgrens terug in de zuidgevel van het ingangsgebouw van de Algemene Begraafplaats aan het Emaus. Tot in de Tweede Wereldoorlog was dit de grens tussen Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht. Gaan we vanaf die gevel tien roeden zuidwaarts (in hedendaags Nederlands ongeveer 37,5 meter) dan vinden we exact daar nog steeds een molen.
De eerste molen aan de Kortedijk stond oorspronkelijk dus buiten de stad en kwam door de grenswijziging binnen het stadsgebied te staan. Het zal wel een houten molen geweest zijn en aangenomen mag worden dat hij ook veel lager was dan het huidige exemplaar. Op de plattegrond die Jacob van Deventer in de jaren 1560 van Vlaardingen maakte staat hier een houten standaardmolen getekend. In 1585 kwam de molen, door aankoop uit handen van particulieren, in bezit van de stad. Pas enkele jaren geleden heeft het gemeentebestuur de molen weer verkocht, zodat deze ruim vier eeuwen tot het openbaar bezit heeft behoord.
In 1688 werd de houten molen vervangen door een stenen exemplaar. De plaats daarvan wordt sinds 1790 ingenomen door de huidige molen. Zeven jaar na de bouw van deze laatste molen woedde er een felle brand, waardoor het bovenste gedeelte herbouwd moest worden.
In 1914 zakte één van de wieken uit de as, waarbij ook een belangrijk deel van de balie werd verwoest. De molen werd toen niet meer hersteld, maar juist verder onttakeld, zodat de *peperbus* ontstond die vele Vlaardingers nog gekend hebben. Pas in de jaren 1956-'57 werd deze situa-

tie weer ongedaan gemaakt. De molen werd gerestaureerd en in bedrijf genomen. Sindsdien draagt de molen de naam Aeolus, naar de (Romeinse) god van de wind.

De visbank

Dat Vlaardingen een visbank (afbeelding 7) bezit heeft weinig te maken met het feit dat Vlaardingen de haringstad van Nederland was. De visbank was de plaatselijke vismarkt, waar de lokale bevolking vis voor eigen consumptie kon kopen. Al voor de stadsbrand van 1574 was er in Vlaardingen een vismarkt. Aangezien de stadsrekeningen van 1577 uitgaven melden voor de bouw van een nieuwe vismarkt zal dat gebouw tengevolge van de stadsbrand ernstig beschadigd zijn of misschien wel geheel verloren zijn gegaan. De eerste afbeelding van de vismarkt stamt uit 1743; iets ten zuiden van de plaats van de huidige visbank staat een wat kleiner gebouwtje dat ontegenzeglijk als vismarkt gefungeerd moet hebben. Het huidige gebouw is in 1778 naar ontwerp van Jacob van Schie gerealiseerd. Het is een zeer fraai voorbeeld van de toen opgeld doende bouwstijl. Geïnspireerd door opgravingen en ontdekkingen van klassieke architectuur werden vormen en ideeën uit de Griekse bouwkunst soms tamelijk letterlijk toegepast. De zuilengang met zijn Toscaanse zuilen onder een Dorisch fries, zoals we die bij de visbank aantreffen, is een goed voorbeeld van zo'n klassiek thema.

Afbeelding 7. De stedelijke markt voor de detailhandel in vis (visbank), maar daarnaast ook het gebouw voor allerhande andere functies. Het gebouw was namelijk ook in gebruik als bijvoorbeeld zakkendragershuisje en telefooncentrale. Tegenwoordig worden er geen vissen, maar bloemen en planten verkocht (opname 17 januari 1997).

Boerderijen

Tegenwoordig beslaat de bebouwde kom van Vlaardingen het grootste deel van het grondgebied van de gemeente. In vroeger eeuwen nam de bebouwde kom van Vlaardingen maar een fractie van het grondgebied in, was de kern van Vlaardinger-Ambacht niet meer dan een stukje lintbebouwing, bestond het gehucht Zoutenveen uit wat huizen op een wegkruising en kende Babberspolder in het geheel geen *bebouwde kom*.
Een groot deel van Zoutenveen (waaronder het gehucht, dat beter bekend staat als *aan de kapel*) ligt nu in de gemeente Schipluiden. Een deel van Vlaardinger-Ambacht is nu gelegen in de gemeente Schiedam en het grootste onbebouwde gebied in de gemeente Vlaardingen behoorde oorspronkelijk tot Maasland.
Het aantal historische boerderijen dat Vlaardingen kent is met de stadsuitbreidingen sterk afgenomen. Vele in historisch opzicht zeer interessante boerderijen hebben plaats gemaakt voor stadsuitleg. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Engelse Boomgaard en de Moordwoning, die slachtoffer werden van de westelijke stadsuitleg. Boerderij Middel-Huyse (1665 gebouwd in opdracht van de Delftse koopman Van Vredenburg) moest plaats maken bij de aanleg van de Holywijk. Deze boerderij is bekend vanwege de discussie die de voorgenomen sloop teweeggebracht heeft en waarvan de kranten uit die tijd getuigen. Met Middel-Huyse verdwenen ook beide andere boerderijen van het kleine buurtschap *Driehuizen*: Zuider-Huyse en Noorder-Huyse (1689).
In het polderlandschap rond de stad zijn toch nog enkele interessante boerderijen behouden gebleven. Behalve ten noorden van de Holywijk vinden we die vooral op het vroegere grondgebied van de gemeente Maasland, direct ten westen van de Westwijk. Twee van deze boerderijen, de Sarijnehove (Zuidbuurt 34) en Zuidbuurt 30, genieten bescherming op grond van de Monumentenwet.
Bij een onderzoek, dat in het kader van de reconstructie van het Midden-Delfland werd uitgevoerd, bleek dat deze laatste boerderij de oudste van de Zuidbuurt is. In de boerderij bevindt zich een houtconstructie uit het begin van de zestiende eeuw. Het metselwerk is ruim een eeuw jonger, dus wellicht is er sprake van een boerderij die eerst in hout is uitgevoerd en pas later van bakstenen wanden en gevels is voorzien. Vrijwel even oud bleek de Jan Schurenwerf (Zuidbuurt 40) te zijn. Ook hier werd een zestiende-eeuwse houtconstructie aangetroffen. De naastgelegen boerderij op nummer 42 was weliswaar gedateerd in 1611, maar vond zijn oorsprong gezien enkele verzaagde eikenhouten ankerbalkgebinten eveneens in de zestiende eeuw.

Afbeelding 8. Zeer fraai, maar ook verwaarloosd, is dit achttiende-eeuwse inrijhek van de boerderij Schinckelshoek aan de Zuidbuurt (opname 1 maart 1997).

De hiervoor genoemde Sarijnehove moet weinig later, aan het einde van de zestiende eeuw tot stand zijn gekomen. Het jaartal 1644, dat op een deurkalf is aan te treffen, slaat op een latere uitbreiding, waarbij de boerderij zijn huidige *stadse* karakter heeft gekregen. Ook nog uit de zestiende eeuw stamden tenslotte de boerderijen op nummer 32 en 36. Bij nummer 32 werd een compleet ankerbalkgebint met eiken jukken aangetroffen, dat was verzaagd, zodat de standvinken konden worden gedraaid en de stalindeling kon worden gemoderniseerd (figuur 1). Oorspronkelijk stond het vee immers met de koppen naar de buitengevels en was er alleen in het midden een gang. Bij jongere stallen staat het vee met de koppen naar de middengang of voergang (voorboes) en is er langs beide langsgevels een achtergang of mestgang aangebracht.
Een fraai voorbeeld van de latere ontwikkeling van de boerderijen werd gevormd door boerderij Zuidbuurt 91, die aan het einde van de zeventiende eeuw werd gebouwd.

Figuur 1. (Halve) doorsneden van een stal met ankerbalkgebinten, van een verbouwde stal met verzaagde ankerbalkgebinten en van een stal met dekbalkbeginten.

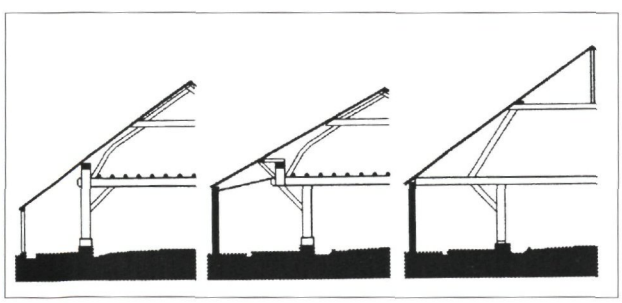

Op de plaats van de zogenaamde *mooie kamer*, die in het exterieur door een trapgevel werd gesierd, was later een wagenschuur ingericht. (Het houtwerk van deze boerderij was voor een deel overigens veel ouder en is, na onderzoek, op circa 1530 gedateerd.)
De achttiende eeuw werd vertegenwoordigd door de boerderij Schinckelshoek (Zuidbuurt 79), waarvan de eerste steen, zo blijkt uit de gevelsteen, gelegd is in 1735. Uit de eerste helft van de negentiende eeuw dateerden de boerderijen op de nummers 44, 85 en 87. Nog jonger waren Zuidbuurt 48 (uit 1856), 46 (uit 1878), 89 (uit 1892), 93 (eind negentiende eeuw) en 38 (na brand aan het begin van de twintigste eeuw opnieuw opgericht). Vooral nummer 89, de Schalkshoeve, een rijk uitgevoerde boerderij, is een goed voorbeeld van de eindfase van de ontwikkeling van de Midden-Delflandse boerderij.
In het kader van de reconstructie Midden-Delfland zijn de meeste van deze boerderijen heringericht, zo veel mogelijk met behoud van de historische waarde. Twee van de boerderijen zijn, tegen de bedoelingen in, gesloopt.
Ook binnen de bebouwde kom zijn een paar boerderijen gespaard. In de Westwijk is dat de NIVON-boerderij, in de Broekpolder (het gedeelte ten zuiden van de A 20) staat nog de boerderij Hoogstad (afbeelding 2) en aan het einde van de Surinamesingel resteert ook nog een boerderij. De huidige opstallen van die boerderij dateren van 1744. Als agrarische nederzetting stamt het complex echter uit de Middeleeuwen.
Hoogstad bestaat sinds de elfde eeuw, maar de huidige gebouwen zijn pas veel later opgericht. Ook hier is in de stal een verzaagd ankerbalkgebint aanwezig: grenenhouten gebinten, met schaargebinten voor de kap en tussen de ankerbalkgebinten telkens een bint aan hangstijlen. Op grond daarvan is aan te nemen dat de stal kort na 1600 is gebouwd. In de loop der tijd is het boerderijcomplex meermalen gewijzigd en uitgebreid. De laatste van die uitbreidingen en wijzigingen houden verband met de praktijk van de huisarts Cornelis Moerman, die als alternatief genezer van kanker hier een centrum voor kankeronderzoek en -therapie heeft willen vestigen.

Woon- en pakhuizen in de stad

Het merendeel van de Vlaardingse *oude* monumenten bestaat uit woon- en pakhuizen; de meeste daarvan zijn in de late zestiende en vooral in de zeventiende eeuw opgericht. In die periode rees de stad op uit het puin van de stadsbrand en profiteerde zij van de Gouden Eeuw. Erg veel moeten we ons van het zeventiende-eeuwse Vlaardingen overigens niet voorstellen, want niet alleen

was buurstad Schiedam meer dan twee keer zo groot, ook het dorp Maassluis was groter dan de *stad* Vlaardingen. Bij sommige huizen is de architectuur van die tijd nog goed zichtbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor Kortedijk 122 uit 1651 en Westhavenkade 38 uit 1646 (afbeelding 9). Wie enigszins is ingevoerd in de zeventiende-eeuwse architectuur zal al lopend door de stad nog veel meer gebouwen uit die periode kunnen herkennen. Aan de Wijnstraat, de Havenstraat en de Landstraat staan bijvoorbeeld gevels, waarin de oorspronkelijke houten kruiskozijnen nog aanwezig zijn.

Een goed voorbeeld van een nauwelijks als zodanig herkenbaar zeventiende-eeuws huis is Hoogstraat naast 206. Het is op het eerste gezicht een onooglijke gepleisterde gevel met daaronder een moderne winkelpui. Tot overmaat van ramp zijn enige jaren geleden de houten vensters op de verdieping door plastic exemplaren vervangen. Wie nauwlettend kijkt ziet echter aan weerszijden nog net de zeventiende-eeuwse sierankers, die met het voorover hellen van de voorgevel (en binnen: de constructie van een deel van de kap) de ouderdom van het pand verraden. Dit pand is, net als vele andere zeventiende-eeuwse gebouwen, in later tijd gemoderniseerd en aan de eisen en smaak van de tijd aangepast.

Afbeelding 9. Eén van de meest sprekende voorbeelden van zeventiende-eeuwse woonhuisarchitectuur is dit huis aan de Westhavenkade uit 1648. De onderpui is het resultaat van een negentiende-eeuwse verbouwing. Anders dan bij vroegere restauraties gebeurd zou zijn is bij het herstel van dit pand met respect omgegaan met de wijzigingen die het pand in de loop der tijd heeft ondergaan. De geschiedenis die het pand heeft meegemaakt bleef op die manier ook in de gevel afleesbaar (opname 17 januari 1997).

Afbeelding 10
Ook dit pand aan de Smalle Havenstraat is van oorsprong een zeventiende-eeuws huis. De talloze wijzigingen die het pand in de loop der tijd heeft ondergaan zijn duidelijk af te lezen. Een fenomeen dat eertijds ook in andere vissersteden was terug te vinden, maar nu nog (vrijwel) uitsluitend in Vlaardingen voor komt zijn de droogstokhaken. Beide ijzeren haken in de gevel dienden voor het opleggen van de stok waaraan het oliegoed van de visser werd gedroogd (opname 31 maart 1997).

Afbeelding 11. Notaris Verkade (de vader van de Verkade van de kaakjes) liet aan het begin van de negentiende eeuw dit huis aan de Markt verbouwen; hoewel nauwelijks vergelijkbaar met de Franse voorbeelden wordt de stijl waarin de nieuwe voorgevel werd opgetrokken ook in Nederland als empire (style empire, de stijl van het keizerrijk van Napoleon I) aangeduid. (opname 1 juni 1997).

Afbeelding 12. Het Huis met de Lindeboom lijkt op het eerste gezicht een gewoon achttiende-eeuws redershuis, maar is bij nadere beschouwing een zeer bijzonder gebouw uit het begin van de twintigste eeuw. Veel authentiek materiaal van het oorspronkelijke achttiende-eeuwse herenhuis is hierin verwerkt. Eén van de fraaiste en meest opmerkelijke monumenten van de stad (opname 1 juni 1997).

Een zeer sprekend voorbeeld van de wijzigingen die een woonhuis in de loop van de tijd kon ondergaan is het pakhuisje aan de Smalle Havenstraat (afbeelding 10). De eerste verdieping van dit thans twee bouwlagen en een zolder omvattende pand is nog duidelijk herkenbaar als een deel van een zeventiende-eeuws woonhuis. Zowel het geveldeel op de begane grond als dat op de tweede verdieping zijn echter producten uit een latere periode.
Een ander voorbeeld vinden we aan de Westhavenkade op nummer 10. Dit brede huis is tot stand gekomen door de samenvoeging van twee zeventiende-eeuwse huizen, bij welke gelegenheid de voorgevel is vernieuwd. Wie de moeite neemt om niet alleen de fraaie achttiende-eeuwse voorgevel met zijn erker, omlijste voordeur en hoofdgestel met gesneden consoles en de mooie dakpartij te beschouwen, en door de Zalmsteeg naar de achterzijde loopt, kan aan de Wijnstraat nog de oorspronkelijke twee huizen herkennen.
Ook het pand op de hoek van de Markt en de Kerksteeg (het in 1978-'79 door de Vlaardingse architect Gilles Geluk gerestaureerde huis van notaris Pieter Verkade, afbeelding 11) heeft een jongere voorgevel dan achtergevel. De achtergevel is een tuitgevel met zogenaamd vlechtwerk langs de opgaande kanten; mede gezien de steilte van de kap en de uitvoering van het metselwerk mogen we aannemen dat het uit de zeventiende eeuw stamt. De voorgevel is echter een product uit een latere periode, rond of niet te lang na 1800 tot stand gekomen. Het vlakke, zeer verzorgde metselwerk, de hanekammen boven de empire-ramen en vooral het fraaie hoofdgestel met onder de kroonlijst een fries met trigliefen en metopen is typerend voor deze periode. We kennen in Vlaardingen maar weinig gevels uit die tijd. Een goed ander voorbeeld is Westhavenplaats 15/16, waarschijnlijk ook bij verbouwing tot stand gekomen.
Het Huis met de Lindeboom (thans Visserijmuseum, afbeelding 12) werd even na 1740 gebouwd als herenhuis voor Abraham van der Linden. Dit pand is zeer bijzonder, ja zelfs bijna uniek in Nederland. Het is slechts met één ander pand (in Middelburg) vergelijkbaar. Dat heeft niet te maken met de oorspronkelijke bouw, maar met een latere verbouwing aan het begin van de twintigste eeuw. Strikt genomen zou ik het Visserijmuseum daarom moeten behandelen bij de *jonge* monumenten. Zowel aan de Lange Noordstraat in Middelburg (1911) als aan de Westhavenkade in Vlaardingen (1907) stond rijksbouwmeester Daniël E.C. Knuttel (1857-1926) voor de opgave een oorspronkelijk herenhuis te verbouwen, uit te breiden en in te richten tot postkantoor. Bij het Vlaardingse gebouw is die ingreep duidelijk herkenbaar aan zij- en achtergevel. Deze gevels zijn in detaillering en uitvoering ontegenzeglijk het resultaat van een vroeg twintigste-

eeuws ontwerp. Verbazing echter wekt de voorgevel, die bij deze operatie is verhoogd en twee traveeën breder is gemaakt. Er was daarbij niet alleen sprake van hergebruik van oorspronkelijk materiaal, maar er zijn ook onderdelen bijgemaakt. Nu is het zo dat een architectuurkenner altijd wel onderscheid weet te maken tussen oorspronkelijke en later toegevoegde delen. Bij het Visserijmuseum is een en ander echter zo zorgvuldig uitgevoerd, dat zelfs de meest geoefende monumentenzorger haast zou zweren, dat de gevel in zijn geheel oorspronkelijk achttiende-eeuws is. Zelfs het metselwerk lijkt, gezien het materiaal en de wijze van uitvoering, volledig uit de achttiende eeuw te stammen. Alleen de verhoudingen van de gevel, zowel in de breedte als in de hoogte, doen terecht vermoeden dat het aanzicht niet authentiek kan zijn.

Inrijhekken, stoepen en gevelstenen

Behalve complete gebouwen behoren tot de *oude* monumenten ook vele onderdelen van gebouwen en wat straatmeubilair en andere kleinere objecten. Tot de Vlaardingse monumenten behoren bijvoorbeeld ook twee inrijhekken van boerderijen, namelijk die van Holy (gedemonteerd en later opnieuw opgesteld aan de oprijlaan van het Holyziekenhuis, tegenover de eerder genoemde boerderijterp, zie afbeelding 1) en van Schinckelshoek (afbeelding 8) aan de Zuidbuurt. Op beide lokaties treffen we ook een gevelsteen aan.

Achter het hek van Holy is een steen met alliantiewapen in een laag muurtje ingemetseld. Deze steen bevond zich oorspronkelijk boven de ingang van het mottekasteeltje en is, toen in de vorige eeuw het kasteeltje werd gesloopt, verplaatst naar de gevel van de boerderij. Na sloop van de boerderij is de steen tijdelijk opgenomen in de collectie van de Vlaardingse Oudheidkamer en later hier herplaatst.

Bij Schinckelshoek is er een stichtingssteen ingemetseld in de zijgevel van de boerderij. Daarop is te lezen dat op 28 juni 1733 de eerste steen door Dollman en Verkade *goed en naar de draad* is gelegd.

Het inrijhek van Hoogstad is -in gedemonteerde staat- eveneens behouden gebleven. Wellicht kan dit hek te zijner tijd weer aan het begin van de oprijlaan naar dit monumentale complex opgesteld worden.

De oudste gevelsteen van de stad is ongetwijfeld de steen aan de Markt, bij Het Oude Weeshuis (*Den aermen dat ick gaf...*). De meest raadselachtige vinden we eveneens aan de Markt. In het resterende begin van een vroegere steeg is een hardstenen zerk met een rijm ingemetseld: *Laet het vriezen bij de Vriezen...* (afbeelding 13).

Typerend voor Vlaardingen zijn natuurlijk de hoge vloedstenen. Een fraai, zeer vervaagd exemplaar bevindt zich in de Zomerstraat (bij 14b), herinnerend aan de hoge vloed van 14 november 1775 en gezien de voor die tijd al ouderwetse ornamentiek waarschijnlijk kort na de vloed aangebracht. Een aantal van de hoge vloed-stenen is in de loop der tijd verloren gegaan of door replica's vervangen. De hoge vloed-steen in De Lijndraaier is gemaakt naar het model van een steen die zich oorspronkelijk in de zijgevel van een pand aan de Landstraat bevond. Bij de sloop van gebouwen ten behoeve van De Kameel aan de Landstraat heeft men helaas verzuimd de steen uit 1876 te redden. Deze steen bestond uit een stichtingssteen (*'Herbouwd / De eerste steen gelegd / ... 18 mei 1876'*) met links daarvan een kopie van een oudere hoge vloed-steen (*14 november / - / 1775 / Hooge Vloeden / 26 januari / - / 1662*).

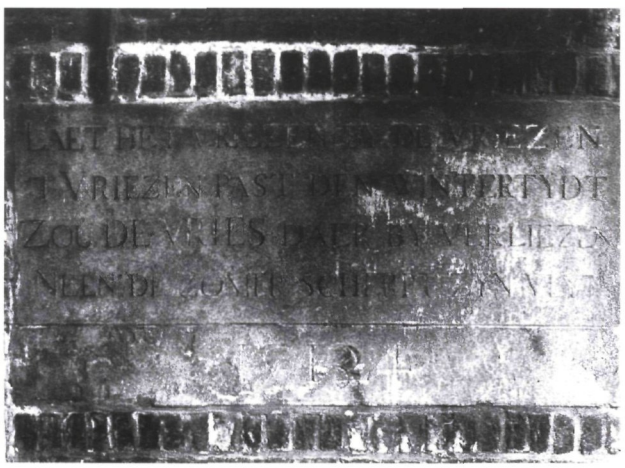

Afbeelding 13. Mysterieus is deze, uit 1713 stammende gevelsteen in een dichtgezette steeg aan de Markt. Een goede verklaring voor de tekst is nog steeds niet gevonden, al zal die wel betrekking hebben op een meneer De Vries, die zijn bezigheden voornamelijk des zomers heeft (opname 31 maart 1997).

Zeer fraai zijn de wapenstenen, die zich bevinden in de Vlaardinger Driesluis, tussen de Oude Haven en de Vlaardingsevaart. Eén van deze gepolychromeerde stenen, met het jaartal 1653, is duidelijk zichtbaar vanaf de brug over de sluis; om de andere (1639) te zien moet men even het hekje met het bordje *verboden toegang* aan de westzijde door. De stenen zijn afkomstig uit de oude sluiswerken (twee spuisluizen en één schutsluis) die hier sinds de dertiende of veertiende eeuw waren gelegen en die in 1958 door de huidige sluis zijn vervangen.

De gevelsteen in het voormalige raadhuis van Vlaar-

dinger-Ambacht is eveneens gepolychromeerd. Deze steen, daterend van het midden van de zeventiende eeuw, is afkomstig van de herberg annex boerderij Emous, die eertijds tegenover dit raadhuis was gelegen en voor de bouw van het eerste raadhuis van *Ambacht* onder andere als vergaderplaats van de raad en het gerecht van Vlaardinger-Ambacht dienst heeft gedaan.
In de Geïllustreerde Jeugdbibliotheek, een serie jongensboeken, speelt het verhaal van nummer 23 (verschenen in 1933 en geschreven door Adri van Witzenburg) zich af naast het zigeunerkamp aan de Maassluissedijk. Een belangrijke rol in dat verhaal wordt, behalve door een bekende Vlaardingse legende, ook vervuld door een klein Vlaardings monumentje, dat tot op heden in de gevel van de boerderij aan de voet van de dijk is te vinden: de gevelsteen van De Vergulde Hand. Het is een hardstenen gevelsteen, die afkomstig moet zijn uit een ouder gebouw, aangezien op de steen ook de tekst *Anno / 1640* staat.
Tot de kleinere objecten behoren ook de stoepen die voor sommige huizen zijn gebouwd (de mooiste is wellicht die, welke voor Westhavenkade 45 is te vinden) en ook de bouwsels die op de stoepen zijn gemaakt. Bij Westhavenplaats 15/16 is de stoep gecombineerd met de ingang tot de kelderverdieping. Sommige oude panden hebben nog stoep-erkers; die zijn bijvoorbeeld te vinden aan de Hoogstraat en de Westhavenkade. Ook in de Rijkestraat bevindt zich nog een -zeer verminkte- stoep-erker voor een gevel.
Aan het slot van dit overzicht van kleinere objecten mag een fenomeen dat Vlaardingen met een aantal andere (vissers-)plaatsen gemeen had niet ontbreken: de droogstokhaken (figuur 2). Aan enkele huizen vinden we nog de aan weerszijden van de gevel bevestigde haken, waarop de stok rustte die diende om het oliegoed te laten drogen. Hoewel met het grote aantal oude huizen dat inmiddels is verdwenen ook het aantal droogstokhaken aanmerkelijk is teruggelopen, zijn ze toch nog in de stad te vinden. Sommige zijn direct zichtbaar vanaf de openbare weg, andere zijn verstopt achter de huizen.

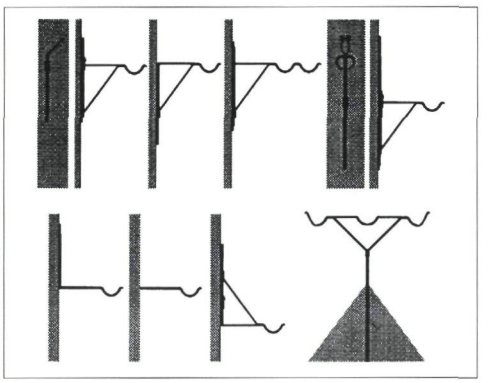

Figuur2. Enkele voorbeelden van droogstokhaken, zoals deze in Vlaardingen werden en worden aangetroffen.

Archeologie in monumenten

Voor de archeologische monumenten geldt, zo is al eerder betoogd, dat we ze het liefst ongemoeid laten. De geschiedenis die in deze monumenten is opgesloten blijft op die manier het best geconserveerd. Voor de monumenten boven het maaiveld geldt deze stellingname eigenlijk ook, zij het dat menselijk ingrijpen daar onvermijdelijk is. Anders dan archeologische monumenten, die in de grond soms duizenden jaren goed geconserveerd kunnen blijven, zijn de monumenten boven de grond dagelijks onderhevig aan de invloeden van weer en wind. Zonder menselijk ingrijpen zal eerst langzaam en daarna steeds sneller verval optreden. Er is voor de instandhouding van monumenten dus voortdurend menselijk ingrijpen (onderhoud) noodzakelijk. Het daarvoor benodigde geld moet ten minste voor een belangrijk deel door de monumenten zelf opgebracht worden. Dat gebeurt door de monumenten (zo mogelijk rendabel) te gebruiken: als kantoor, opslagplaats, woonhuis of wat dan ook. Alleen voor instandhouding van *beschermde* monumenten kan daarnaast subsidie worden verkregen.
Behalve weer en wind is ook het gebruik van het monument dus onvermijdelijk een factor die het voortbestaan beïnvloedt. Natuurlijk kan er een spanningsveld ontstaan tussen enerzijds de instandhouding van de monumentale waarden en anderzijds het eigentijdse gebruik. Belangen van beide aspecten moeten daarbij tegen elkaar afgewogen worden, waarbij het dus óók voor komt dat monumentale waarden opgeofferd worden om een huidig gebruik mogelijk of efficiënter te maken. Monumentenzorg betekent in dit verband de zorg voor het authentieke van het monument op zodanige wijze dat modern gebruik mogelijk blijft (maar betekent zeker niet dat het authentieke zonder meer opgeofferd mag worden aan het moderne gebruik).
Integrale toegankelijkheid, energiebeheer, brandveiligheid en dergelijke begrippen uit de huidige bouwwetgeving zijn aspecten die, in een onbewaakt ogenblik toegepast, tot de ergste rampen kunnen leiden. Natuurlijk is het zo, dat we moeten proberen gebouwen integraal (dat wil zeggen ook voor gehandicapten en ouders met kinderwagens) toegankelijk te maken, dat we het energiegebruik zoveel mogelijk moeten beperken en dat we het gebouw zo moeten inrichten dat de gebruikers ook in noodsituaties zo weinig mogelijk gevaar lopen. Dat geldt ook voor monumenten. Alleen

kunnen we daar niet altijd dezelfde oplossingen gebruiken als in nieuwe gebouwen. Er is vaak meer creativiteit en deskundigheid nodig om in monumenten een goede oplossing te bereiken; in enkele gevallen zullen we zelfs bereid moeten zijn om concessies te doen. Zo moeten we soms domweg constateren dat een venster dan maar enkel glas moet houden of dat een monument of een deel daarvan desnoods dan maar niet met een rolstoel binnengegaan kan worden. Over het algemeen kunnen we echter een eind komen als we de oplossing die in veel gevallen zonder nadenken wordt gekozen (de kunststof kozijnen met dubbel glas bijvoorbeeld) niet als alleen zaligmakend beschouwen.
Voor *beschermde* monumenten geldt, dat artikel 412 van het Bouwbesluit een ontsnappingsmogelijkheid biedt, in het geval dat de belangen van het voortbestaan van het monument en de moderne bouwvoorschriften met elkaar op gespannen voet blijken te staan. Het college van Burgemeester en Wethouders kan dan ontheffing van die moderne voorschriften verlenen. Natuurlijk zijn die moderne voorschriften niet lichtzinnig geformuleerd, dus het college zal wel degelijk moeten eisen dat, waar niet letterlijk aan de eisen wordt voldaan, in elk geval zoveel mogelijk toch met de achterliggende bedoeling rekening wordt gehouden. Waar bijvoorbeeld ontheffing op veiligheidsvoorschriften wordt gegeven, mag dit er natuurlijk niet toe leiden, dat de veiligheid van personen in het monument onvoldoende gegarandeerd is.
Overigens geldt ook voor niet beschermde monumenten en andere gebouwen, dat het aanbeveling verdient om rekening te houden met de architectonische en cultuurhistorische waarde. Hoe vaak zien we bijvoorbeeld niet dat nieuwe kozijnen van kunststof of andere moderne materialen worden toegepast, ondanks dat deze in het geheel niet passen bij de oorspronkelijke gevel.
Een voorbeeld van aantasting van de architectuur door het toepassen van moderne kozijnen vormt het hierna te behandelen monumentale woningcomplex van architect Jan Wils rond het Mendelssohnplein. Het complex is, net als meer gebouwen uit die periode, ontworpen met stalen kozijnen. Stalen kozijnen hebben dankzij de ragfijne staalprofielen een zeer karakteristieke, zich duidelijk van houten- en kunststofkozijnen onderscheidende vorm. Tegenwoordig zijn de meeste kozijnen in dit complex vervangen door kozijnen van hardhout of kunststof. De architectonische waarde van het complex is daardoor ernstig aangetast. Natuurlijk is wel het wooncomfort verbeterd, maar men had die verbetering van het wooncomfort ook kunnen bereiken door gehandhaafde of nieuwe stalen ramen te combineren met bijvoorbeeld binnenramen of door een

Afbeelding 14. Een woningbouwcomplex van grote allure, dat het centrum vormt van de woonwijk Vettenoordsepolder: de huizen die in 1949 door de architect Jan Wils werden ontworpen rond het Mendelssohnplein (opname 31 maart 1997).

ander raamtype te kiezen, dat in vormgeving dichter bij het oorspronkelijke concept was gebleven. Het grootste probleem is, dat de bewoners blijkbaar nooit beseft hebben, dat zij in een architectonisch zeer belangwekkend complex wonen en dat daarmee rekening gehouden zou moeten worden.

Gezichten en terreinen

Monumenten die niet uit één of enkele objecten bestaan, maar een groter gebied omvatten, noemt men doorgaans stads- of dorpsgezichten. De naam is bedrieglijk, want ze hoeft niet per definitie betrekking te hebben op een deel van een stad of een dorp. Zo kan bijvoorbeeld ook een vestingaanleg, een uitgestrekte agrarische nederzetting of een ander, door mensenhanden vormgegeven gebied een stads- of dorpsgezicht zijn. De grens tussen wat nog een monument en wat een stads- of dorpsgezicht genoemd moet worden is eveneens vaag; het qua omgang grootste monument in Nederland (ongetwijfeld een historisch landgoed) is beslist vele malen groter dan het kleinste dorpsgezicht.
Een gezicht bestaat uit één of meer monumenten en omvat verder de omgeving waartoe die monumenten behoren. Niet alles in die omgeving hoeft daarbij van monumentale waarde te zijn, maar in totaliteit, inclusief de eventuele verhardingen, waterlopen en groenaanleg, straatmeubilair, erfinrichtingen en wat dies meer zij, vormt het gezicht een samenhangend geheel van historische waarde.

De Markt

De Markt met haar directe omgeving vormt een goed voorbeeld van een stadsgezicht. Een relatief groot aantal van de Vlaardingse monumenten is hier geconcentreerd. Verder staan er tal van gebouwen die weliswaar op zichzelf niet zo'n belangrijke monumentale waarde hebben, maar karakteristiek zijn voor de omgeving. Samen met de bomen rond de kerk, de klinkerbestratingen, de lantarens en dergelijke is dit een als stadsbeeld samenhangende historische omgeving waarmee we zuinig moeten omspringen.
Rond de kerk is in de loop der eeuwen een radiaal en concentrisch geordend stratenpatroon ontstaan. In oorsprong is de bebouwing anders geordend geweest. De latere verdichting van de stad en de introductie van de op de Markt aansluitende dijken heeft een verandering van de verkaveling tot gevolg gehad, waarbij in een aantal fasen het radiaal-concentrische patroon rond de eigenlijke Markt en de langgerekte verkaveling langs de dijken vorm hebben gekregen. Veel duidelijkheid over eerdere structuren in de stadsplattegrond is er overigens niet, al is bij de opgraving op de fonotheek-lokatie wel een tipje van de sluier opgelicht.
De huidige verkaveling -dat wil zeggen, voor zover die door recente ingrepen zoals de stadhuisuitbreiding niet verloren is gegaan- stamt in aanleg van ver voor de stadsbrand van 1574. Door schaalvergroting en afsluiten en dichtbouwen van stegen is de fijnmazige ontsluiting grotendeels verloren gegaan of ontoegankelijk geworden. De structuur is echter nog duidelijk herkenbaar. Radiaal verlopen de Waalstraat, de Schoolstraat, de kop van de Maassluissedijk, de Bredesteeg, de Kerksteeg, de Zalmsteeg, Taansteeg en het slop van het Oude Weeshuis, de Smalle Havenstraat, de dichtgezette steeg bij het Waaigat en de Hoogstraat, concentrisch (behalve de omring van de kerk) onder andere de (oorspronkelijke) Paterstraat, het restant van de Kromme- en de Rechtesteeg achter de nieuwbouw aan de Kuiperstraat, de Vleersteeg en de Wijnstraat en natuurlijk de Westhavenkade tussen de Smalle Havenstraat en de Dayer.

De Oude Haven

Behalve deze op de terp geconcentreerde cirkelvormig geordende bebouwing kenmerkt de historische binnenstad zich vooral door een langgerekte structuur. In de historische analyse die indertijd voor een structuurplan is gemaakt, is deze gekarakteriseerd als de *ruggengraat*: de dijk van de Markt noordwaarts op, het oudste dijktracé volgend tot (oorspronkelijk) het dorp Kethel. Helaas is er met deze constatering maar weinig gedaan, en zijn de gaten die in het verleden door oost west-verbindingen in deze structuur zijn geslagen als voldongen feiten geaccepteerd. Zelfs zijn deze soms nog duidelijker geaccentueerd, bijvoorbeeld in en rond De Put. De daar gepleegde nieuwbouw (*Molenzicht*) is en blijft een schande voor de stad, niet alleen vanwege de povere kwaliteit van de architectuur, maar vooral vanwege de stedebouwkundige vormgeving. Hoewel die langgerekte structuur historisch zo belangrijk is, dat we er alles aan moeten doen om deze te versterken, mag de titel stadsgezicht nog maar nauwelijks aan dit tracé verbonden worden. Desondanks blijft het natuurlijk zaak deze historisch zo belangrijke structuur waar mogelijk weer te herstellen.
Beter is het gelukkig gesteld met de andere langgerekte structuur in de binnenstad: de Oude Haven. Hoewel met name rond Buizengat en aan de oostzijde van de Havenstraat nauwelijks meer iets van de historische bebouwing resteert, is met name ten zuiden van de Eerste Watersteeg (ter hoogte van de Korte Hoogstraat) het profiel van deze waterloop met kaden redelijk gaaf behouden. Ter weerszijden van het water weerspiegelen de gevelwanden nog de historische betekenis van dit water. Hoewel een aantal karakteristieke elementen is verdwenen (men heeft het zelfs in zijn hoofd gehaald om de meeste bolders te verwijderen omdat het wel eens gebeurde dat een parkerende auto een deukje opliep!) en men de loswallen vrijwel uitsluitend benut als parkeerplaats, is desondanks sprake van een voor Vlaardingen zeer belangrijk historisch stadsgezicht. Waar sommige gaten in de gevelwanden wel erg groot zijn (met name waar Parallelweg, spoorlijn en zuidelijke randweg de haven gezamenlijk kruisen) is toekomstige verbetering echter wel gewenst.

De Vlaarding

De Oude Haven is ontstaan als kreek (de Vlaarding) en doet al sinds zeer lang dienst als haven van Vlaardingen. Hoewel er in het centrum van de stad meerdere kreken bij elkaar kwamen, is het vooral de Vlaarding geweest, die de structuur in hoge mate heeft bepaald. Eerlijkheidshalve moet daarbij opgemerkt worden dat ook andere kreken tot op heden herkenbaar zijn, zoals die welke thans in het tracé vanaf de Gaag in Maasland, langs de Kortebuurt, door de Aalkeetpolder en verder als singel langs de Buys Ballotlaan, het Marnixplantsoen en de Surinamesingel tot het stadscentrum is te volgen. Ook de Vlaardingsevaart bestaat uit een aantal, door kanalisatie met elkaar verbonden delen van oude kreken.

Een deel van de Oude Haven, namelijk het stuk langs de Havenstraat, is in het verleden gegraven even ten oosten van het oorspronkelijke tracé.
Door het oxyderen van het veen (het inzakken als gevolg van ontwatering bij ontginningen) hebben de kreken in het Hollandse gebied na verloop van tijd de neiging water van buiten toe te voeren in plaats van water naar buiten af te voeren. De gevolgen van dat oxyderen zijn goed zichtbaar als men bijvoorbeeld op de kade van de Vlaardingsevaart ten noorden van de Holywijk loopt. De hoogte van het water is in de loop der eeuwen niet noemenswaardig gewijzigd; de polder, waarin de oorspronkelijke kreek een geul vormde, ligt nu echter stukken lager. Zonder de kaden zou deze thans geheel onder water komen te staan.
Naast het aanleggen van kaden en dijken bestonden de maatregelen om het land droog te houden onder andere uit het aanleggen van dammen in de kreken. In tal van toponiemen (plaatsnamen) is die activiteit herkenbaar: steden als Amsterdam, Rotterdam, Schiedam zijn ontstaan bij zo'n dam in een kreek of rivier.
Als we de Vlaarding vanaf de Oude Haven *stroomopwaarts* volgen, dan komen we via het Buizengat en de Put bij het Plein Emaus, waar de dijk tussen Vlaardingen en Kethel zo'n dam in de Vlaarding gevormd moet hebben. Plein Emaus is dus de *Dam* van Vlaardingen, de Vlaarding ten noorden daarvan het rak-in (*Rokin*), de Put en het water ten zuiden daarvan het rak-uit (*Damrak*).
Het ten noorden van de dam liggende deel van de Vlaarding is in de loop van de geschiedenis langzamerhand omgevormd tot een poldersloot, die thans voor een groot deel onder de ophogingen ten behoeve van de Holywijk is verdwenen. Alleen langs de Mauritssingel (en, maar dat is wel een heel kort stukje, tussen de Burgemeester Heusdenslaan en de A 20) is nog een gedeelte van de Vlaarding behouden gebleven. Het stukje langs de Mauritssingel mag met zijn omgeving gerust een klein dorpsgezichtje genoemd worden. De bebouwing is weliswaar niet van bijzonder grote historische betekenis, maar met de Dr. J.Th. de Visserschool (1926) en het daar tegenover gelegen voormalige raadhuis van Vlaardinger-Ambacht, de Bethelkerk (een romantisch gebouw uit 1939, ontworpen door de Vlaardingse architect J. Snijders), het romantische bruggetje en vooral ook het Landje van Chardon dat, behalve vanwege de archeologische waarde ook van betekenis is als duidelijk herkenbare terp met bovendien restanten van de erfbeplanting, wordt toch een dorpsgezicht gevormd dat uit historisch oogpunt niet van belang ontbloot is.

Afbeelding 15. Op de terp van Clattenburg (het landje van Chardon, ten westen van de Burgemeester Verkadesingel) is de bij de vroegere boerderij behorende erfbeplanting gedeeltelijk nog aanwezig. De oude oprijlaan is daardoor nog steeds goed herkenbaar (opname 25 mei 1997).

De Koningin Wilhelminahaven

In groot contrast daarmee staat het stadsgezicht dat is gelegen rond het Grote Visserijplein bij de Buitenhaven en Koningin Wilhelminahaven. In plaats van een romantisch achtergebleven poldersloot hier met basaltblokken beklede kademuren, forse industriegebouwen en pakhuizen, de geur van olie en pek.
De Koningin Wilhelminahaven is in fasen tot stand gekomen. Aanleiding tot de aanleg was dat de Oude Haven volstrekt onvoldoende oppervlak bezat om alle schepen fatsoenlijk te kunnen bergen. Niet alleen de Vlaardingse vissersvloot, maar ook schepen uit Scheveningen kozen de Vlaardingse haven als ligplaats en in sommige winters lag de haven zo vol, dat men over de dekken van de ene naar de andere kade kon lopen.
Uit drie opties (ten noorden van Het Hof, op de plaats van het Prikkenwater en ten zuiden van de spoorlijn, oostelijk van de Oude Haven) koos de gemeenteraad de laatst genoemde plek voor het graven van een nieuwe haven. Ir. N. Biezeveld Hz. tekende in 1895 een plan voor deze haven, die in 1896-1904 in gedeelten werd aangelegd en in gebruik werd genomen. Oorspronkelijk was deze nieuwe haven verbonden met de Oude Haven, maar die doorgang is later gedempt, waarna op die plaats het Grote Visserijplein is aangelegd. Niet lang na het gereedkomen van de Koningin Wilhelminahaven werd, ondanks het feit dat inmiddels ook Scheveningen een eigen haven had gekregen (1904 geopend), de behoefte aan meer gemeen-

telijk havenoppervlak zo groot, dat men besloot tot het maken van nog een nieuwe haven, ditmaal ten zuiden van de huidige Deltaweg. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en economische recessie is dat plan echter nooit uitgevoerd.
In de Koningin Wilhelminahaven is één van de meest karakteristieke aspecten inmiddels voorgoed verdwenen: de loggers die met hun witte koppen naar de kade lagen, de netten en de haringvaten op de kade, de keurmeesters en de platte wagens die de netten naar de nettenboeterij brachten. Wat resteert van de tijd dat Vlaardingen de belangrijkste vissershaven van ons land was is de moeite echter zeker nog waard. Daar zijn nog de havenbekkens met hun brede loswallen, de rederijpakhuizen en de industriegebouwen. Alles bij elkaar vormt het een *havenlandschap* van grote betekenis èn met een grote potentie. Tot dit havenlandschap behoren ook de soms wel zeer grote pakhuizen en industriegebouwen, waarvan sommige, zoals de Pelmolen en de Dogger Maatschappij, terecht tot de *jonge* monumenten en de belangrijkste gebouwen van de stad gerekend mogen worden.

De Schiedamseweg

Van de Oostwijk werd een klein gebied al in de zeventiende eeuw bebouwd. Dat geldt voor het gedeelte Oosthavenkade tussen het Toepad naar Schiedam en de Rode Poort, globaal dus de gevelwand die dicht op de kade staat van Schiedamseweg tot even voorbij de Bleekstraat. Deze gevelwand bevat nog maar enkele herkenbare sporen van bouwactiviteiten uit die periode; het is voor een groot deel in latere tijd gewijzigd. Ook aan het begin van de Schiedamseweg werden enkele percelen al in de zeventiende eeuw uitgegeven. Dat verklaart het stuk met het smalle wegprofiel in de overigens zo brede laan.
De eigenlijke uitbouw van de Oostwijk startte pas goed in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De aanleg van de wijk was mogelijk geworden door de verkoop van de ambachtsheerlijkheid van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht aan de gemeente Vlaardingen in 1830 en werd noodzakelijk als gevolg van de toename van de bevolking en de vlucht van de haringvisserij en aanverwante industrie- en bedrijfsactiviteiten.
In eerste instantie werd de wijk op traditionele wijze in percelen uitgegeven, waarbij het gemeentebestuur er vooral op lette, dat de weilanden in een beetje logische volgorde werden getransformeerd tot straten met huizen en bedrijven. Alleen de Schiedamseweg werd met meer zorg omgeven, omdat al snel bleek dat dit een geschikte laan was voor wat meer deftige bebouwing. Hier verrezen de herenhuizen en villa's van de notabelen van de stad.
De tamelijk pragmatisch vormgegeven indeling van de Oostwijk (aan de hand van weilandpercelen) voldeed op den duur niet meer, waarop de eerder genoemde stadsbouwmeester ir. G.N. Itz het potlood ter hand nam en een stedebouwkundig ontwerp voor deze wijk maakte. Ook burgemeester Richard A. Verploegh Chassé lijkt zijn stempel op het ontwerp van de wijk gedrukt te hebben. De ontwikkeling aan de hand van weilandpercelen werd niet geheel verlaten, maar er werden wel verschillende daarmee niet strokende straten gepland, waarmee een goede ontsluiting en een aangename indeling werd verkregen. Zo zijn de Emmastraat en de Hofsingel niet aangelegd op basis van het toevallige verloop van sloten, maar vooraf bedacht. Ook de hoofdontsluiting van de wijk, de twee haaks op elkaar staande lanen van de Schiedamseweg en de Binnensingel - Julianasingel, die elkaar kruisen bij het Verploegh Chasséplein, zijn vormgegeven naar het idee van de burgemeester en zijn bouwmeester.
Aan beide hoofdassen kozen notabelen een plek om te wonen. De Schiedamseweg werd het *Wassenaar van Vlaardingen*. Dat geldt al op het eerste stuk (tussen haven en Binnensingel), hoewel daar inmiddels de nodige villa's zijn gesloopt en door latere bebouwing vervangen en tuinen later zijn volgebouwd. Van oorsprong al komen er op dit stuk naast losstaande huizen ook aaneengesloten gevelwanden voor.
Van vlak voor de Oosterkerk tot bij de israëlitische begraafplaats kenmerkt de Schiedamseweg zich (met het Verploegh Chasséplein en een aangrenzend deel van de Nieuwe Kerkstraat) door hoogwaardige, rijke architectuur. Dit gedeelte van de Oostwijk vormt een schitterend jong stadsgezicht en een groot aantal van de daar voorkomende huizen is te beschouwen als een *jong* monument.

Poldergebied ten westen van de stad

De ontginningen in het westen van het huidige Vlaardingse gebied zijn niet veel jonger dan de grafelijke ontginningen in het oude Vlaardingen. Oorspronkelijk behoren zij tot het ambacht Maasland. De Aalkeetpolders maken deel uit van een uitgebreid gebied van ontginningen van Zuid-Maasland. Het landschap is een veenweidegebied dat, gezien de strenge regelmaat van de opstrekkende percelen, van hogerhand in te ontginnen stroken is verdeeld en grofweg als twaalfde-eeuws gedateerd kan worden. Het gebied neemt, vergeleken met overeenkomstige gebieden, een uitzonderingspositie in. Doorgaans liggen de boerderijen in dergelijke strokenverkavelingen verspreid door het land óf als lintbebouwing langs de ont-

sluiting (een weg of een water). De boerderijen van de Zuidbuurt zijn echter op een rij op enige afstand van de ontsluitingsweg geschaard. Ze staan op de (stevige) restanten van een kreek die in een ver verleden het landschap doorsneden moet hebben.
Aan de zuidzijde wordt het gebied, dat zowel door een rijksweg als een spoorbaan wordt doorsneden, begrensd door de Maassluissedijk. Deze dijk bestaat eigenlijk uit verschillende, na elkaar opgeworpen dijkgedeelten, die steeds in de zuidoosthoek een uitwatering (lucht) hebben gehad. Even ten noorden van zo'n lucht sloot dan weer een volgend dijkgedeelte aan. De toponiemen Grote Lucht en Kleine Lucht herinneren aan die uitwateringen. Ook de bochten die de dijk kent, laten zich met die luchten verklaren (figuur 3).

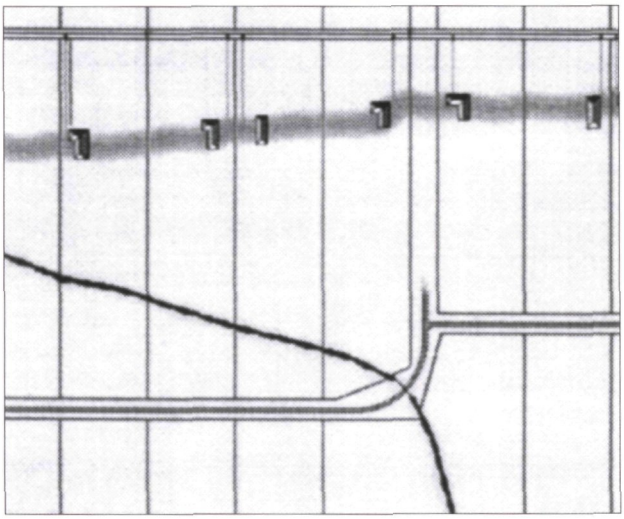

Figuur 3. Schema van de verkaveling bij de Zuidbuurt. De boerderijen liggen ten zuiden van de Zuidbuurt op een kreekrug. De dijk bestaat uit gedeelten, die elk in de zuidoosthoek een lucht of uitwatering bezaten en die in het westen net ten noorden van een lucht op een ander dijkgedeelte aansloten.

In het kader van de reconstructie van het Midden-Delfland is het gebied heringericht, waarbij het karakter van het oorspronkelijk open veenweidegebied drastisch is gewijzigd. Desondanks zijn veel van de karakteristieke elementen, zoals de boerderijen met hun erven en oprijlanen en het merendeel van de perceelsloten behouden gebleven. Ook de Poeldijksewatering, die de Gaag bij Maasland verbond met het Vlaardingse krekengebied, is nog goed te volgen.

Het Hof en het Oranjepark

Met de eerder genoemde aankoop van de ambachtsheerlijkheid door de gemeente verwierf deze laatste ook de tuin en het huis van de ambachtsheer. Het huis werd gesloopt, maar het koetshuis werd nog korte tijd gebruikt (onder andere voor het *vredesgerecht*, een lage rechtbank die bij reorganisatie van de rechtelijke indeling is opgeheven). Ook dit laatste gebouw is al sinds lang verdwenen.
De tuin van het ambachtsheerlijke hof werd aan het einde van de achttiende eeuw opnieuw aangelegd. Was voor die tijd sprake van een siertuin in Franse stijl, in het laatste decennium van de achttiende eeuw werd alles op de schop genomen en ontstond er een fraaie tuin (*een bos*) in vroege landschapsstijl. Behalve een lange rechte allee op de plek waar nu het pad langs de schapenweide ligt is mogelijk van meet af aan een rondwandeling langs de rand van de tuin aangelegd. De huidige indeling zal uiterlijk in het laatste kwart van de vorige eeuw tot stand zijn gekomen, waarbij vooral binnen de rondwandeling slingerpaden zijn aangelegd en gazons en bloembedden zijn geformeerd. Het is jammer dat men Het Hof, net als andere plantsoenen, enigszins laat verwilderen, waardoor er *veel van hetzelfde* ontstaat; in Het Hof zou men nu juist het strakke en nette moeten koesteren, waardoor de laat negentiende-eeuwse landschapstuin zich kenmerkt.
In latere tijd is het park meermalen uitgebreid. Zo ontstond op de plaats van de vroegere boomgaard het zogenaamde *Nieuwe Hof*, een smalle strook tussen Het Hof en de Julianasingel, ten zuiden van de Hogelaan. In 1886 kwam deze uitbreiding, naar ontwerp van *boswachter* Teun Maat, tot stand. De voormalige moestuin, gelegen tussen vier singels aan de Hoflaan (één van de singels is bij de verbreding van de Hoflaan gedempt) werd in 1902-'03 als park ingericht en op 19 mei 1904 officieel geopend.
Aan de noordzijde van de Hogelaan ligt het Oranjepark. In de mobilisatieperiode 1914-'18 was men hier (in het kader van de werkverschaffing) reeds begonnen aan een parkaanleg naar ontwerp van de directeur gemeentewerken, maar de uitvoer van het plan stagneerde. Het terrein bleef als een grote zandvlakte lange tijd braak liggen en kreeg de bijnaam *De Sahara*. Architect A. Maarleveld ontwierp in 1925 een villapark op deze *woestijn*; een jaar later deden de architecten Snijders en Van der Vlis hetzelfde. De gemeenteraad wilde echter niet instemmen met de plannen. In 1934 besloot men toch weer tot de aanleg van een park (wederom als werkverschaffingsproject) en een kleine twee jaar later kon het eerste deel al in gebruik worden genomen.

De laatste uitbreiding van de stadsparken was het hertenkamp, dat eveneens in het kader van de werkverschaffing tot stand kwam. Dit terrein werd in 1939 aangelegd tussen Het Hof en de Hofsingel. In 1955 moest men besluiten hier geen herten meer te houden (het terrein bleek daarvoor toch niet geschikt) en sindsdien is het in gebruik en bekend als *de schapenweide* (hoewel er ook andere dieren dan schapen verblijven).
In de parken treffen we enkele historisch interessante zaken aan. In de eerste plaats is dat natuurlijk de Hogelaan, de voormalige kade van het Oostelijke Spuiwater, die al sinds de zestiende eeuw hier is gelegen. Anders dan buiten het park is de Hogelaan hier niet afgegraven. Na het dempen van het Spuiwater, in 1840, bleef de laan met aan weerszijden hoge beuken, als een fraaie hooggelegen wandelallee bestaan. (De andere oprijlaan van de ambachtsheer, de Hoflaan, met aan weerszijden iepen, is onherkenbaar veranderd. De iepen sneuvelden als gevolg van de iepziekte en de weg is ten behoeve van het verkeer aanmerkelijk breder gemaakt.)
Tussen de moestuin en Het Hof is een verbinding gemaakt met een fraaie romantisch vormgegeven brug; in Het Hof vinden we onder andere een gietijzeren tuinvaas en enkele banken, waarvan de gietijzeren poten zijn vormgegeven als ruwe takken. In het Oranjepark bevindt zich nog de stenen bank, vroeger onderdeel van een -inmiddels verdwenen- rotstuin. (In de strook langs de dijk, waar eertijds de Beerhaven was gelegen, is later een singel met een waterval aangelegd. Die waterval, eveneens in *rots-vormgeving*, is echter tegenwoordig niet meer dan een rudiment.)

Begraafplaatsen aan het Emaus

Een ander terrein dat als een stadspark bestempeld mag worden, maar door zijn aard over het algemeen veel rustiger is, wordt gevormd door de begraafplaatsen aan het Emaus.
Hoewel het volgens de kerkelijke regels eigenlijk al sinds 563 niet is toegestaan om in kerken te begraven, werd deze regel meer ontdoken dan nagevolgd. Alleen de joden, die op grond van hun overtuiging buiten begraven moesten worden, hadden hun eigen begraafplaats. Voor rooms katholieken gold dat alleen (ernstige) zondaren, die voor hun dood geen berouw getoond hadden, buiten de kerk werden gehouden. Begraven werden de meesten dus in de kerk, ook al was dat uitermate nadelig voor de hygiëne. Het kon soms behoorlijk stinken in de kerk en het kwam zelfs voor dat de stabiliteit van een kerkgebouw door de vele graven in gevaar werd gebracht. In 1804, toen de Franse wetgeving ook in Nederland ging gelden, was begraven in de kerk plotsklaps verboden, maar deze regel werd nauwelijks gehandhaafd en na de Franse Tijd weer afgeschaft. Een formeel verbod op begraven in de kerken kwam bij Koninklijk Besluit van 1827 en was van kracht vanaf 1 januari 1829 (een Wet op de Lijkbezorging kwam er overigens pas in 1869).
De eerste aanleg van de Vlaardingse begraafplaatsen hangt samen met de rooms katholieke schuilkerk, die aan het Emaus was gelegen. Van 1682 tot 1869 zijn de rooms katholieken van Vlaardingen en omgeving aan het Emaus ter kerke gegaan. Eerst werd hier een houten schuilkerkje ingericht en in 1778-'79 werd een nieuwe kerk gebouwd. In 1820 werd naast de kerk een inrijhek en daarachter een begraafplaats met een kapel gerealiseerd. Inrijhek en kapel zijn inmiddels vervangen en de kerk is gesloopt. Alleen de begraafplaats is gebleven. De rooms katholieken begroeven daar dus al buiten de kerk voordat dit wettelijk verplicht was.
Na het van kracht worden van het Koninklijk Besluit, in 1829, nam ook de gemeente een begraafplaats in gebruik. Daartoe werd een terrein aan het Emaus bestemd, in de onmiddellijke omgeving van de rooms katholieke begraafplaats. Dit terrein was al in 1823 door de gemeente aangekocht. Begraven werd er in eerste instantie op dezelfde manier als men dat al eeuwen in de kerk gewend was: onder vlakke, tegen elkaar aansluitende hardstenen zerken. Zelfs de notabelen, waarvan de grafstenen tot op heden aan het Emaus zijn te vinden, kregen zo'n eenvoudig graf. Pas in de loop der tijd werden er ook rechtopstaande monumenten op de graven geplaatst en werd een lanenstelsel op deze begraafplaats en de uitbreidingen daarnaast en daarachter aangelegd. Wie de begraafplaats betreedt en achter de hoofdingang het pad rechtuit volgt, loopt echter over een aantal oude graven. In dit deel van de begraafplaats vormden de graven oorspronkelijk immers net als vroeger in de kerk aaneengesloten rijen, die pas later door de daarover aangelegde laan werden doorbroken.
De gebouwtjes ter weerszijden van de ingang zijn, te oordelen naar de vormgeving, producten van de tijd waarin de begraafplaats in gebruik werd genomen; het is echter goed mogelijk dat zij geheel of gedeeltelijk tot stand zijn gekomen door verbouwing van oudere gebouwen.

Stadswijken uit de Wederopbouwperiode

Vlaardingen is qua inwonertal en dus ook voor wat betreft het bebouwde oppervlak natuurlijk vooral een stad uit de Wederopbouwperiode. Zoals al eerder is opgemerkt is het juist die tijd die steeds meer in de belangstelling van monumentenzorgers komt, en het is waarschijnlijk dat onze stad daarmee een dankbaar studieobject zal worden. Niet alleen is er in de Wederopbouwperiode veel gebouwd, er zijn ook architecten van (grote) naam in Vlaardingen aan het werk geweest.
De *nieuwe stadsgezichten* zijn niet, zoals veel oudere, het product van een min of meer als natuurlijk te beschouwen groei, maar op tekentafels bedachte structuren. Heel goed is dat te zien in de Vettenoordsepolder, waar verschillende vormen naast elkaar bestaan. Het gedeelte tussen de Oude Haven en de Lijnbaan is ontstaan door de bouw van huizen en pakhuizen langs de havenkade en het daarachter steeds verder verdichten van bestaande percelen. De natuurlijke ondergrond, bestaande uit de havenkade, perceelsloten en dergelijke, heeft bij de invulling die deze buurt heeft gekregen een belangrijke rol gespeeld. Ook de lange rechte straten zoals de Prins Hendrikstraat, de Stationsstraat en de Pieter Karel Drossaartstraat, volgen trouw de opstrekkende weilanden waarop de straten zijn aangelegd. Dit soort lange rechte straten, met een vaak monotone bebouwing, zijn typerend voor de bouwtijd. Behalve in deze wijk en de Oostwijk vinden we ze ook in talloze andere steden, zoals in Rotterdam (Oude Westen) en Den Haag (Schilderswijk). Meer naar het westen is de wijk niet meer langs de poldersloten, maar volgens een vooraf uitgedacht plan ingedeeld. Kern van de wijk vormt het Mendelssohnplein, dat als het ware het centrum vormt van het spinneweb-vormige stratenpatroon. De wijk bevat, behalve straten en erven, ook doelbewust open gehouden ruimten. Naast het Mendelssohnplein zelf zijn die ook in de daar omheen gegroepeerde straten te vinden, tamelijk evenwichtig over de buurt verdeeld.

Bij de uitleg na de Tweede Wereldoorlog werden eerst de reeds begonnen wijken voltooid. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Babberspolder ten westen van de Van Hogendorplaan en voor de Indische Buurt. De door de gemeente ingeschakelde stedebouwkundige, ir. Willem van Tijen (1894-1974) van het Rotterdamse architectenbureau Maaskant en Van Tijen (1937-1954, later bureau Van Tijen, Boom, Posno en Van Randen) kon zich eerst bij de planning van de Babberspolder ten oosten van de Van Hogendorplaan en in de Westwijk wijden aan het ontwerp van een compleet nieuwe wijk. Daar werd hij niet geremd door reeds bestaande delen, die in het stedebouwkundig ontwerp geïntegreerd moesten worden.

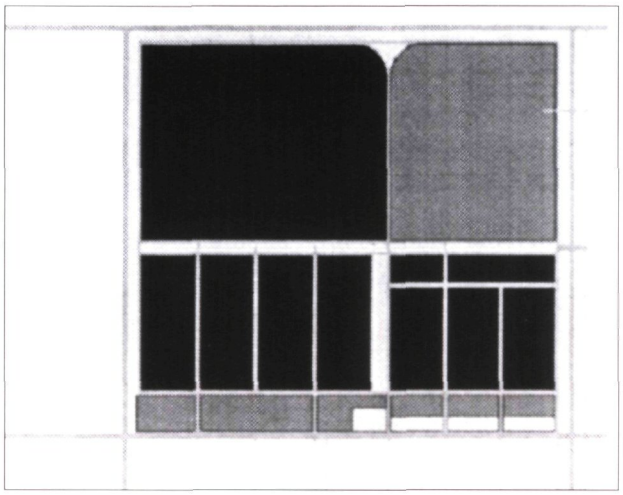

Figuur 4. Schema van het noordelijke deel van de Indische Buurt. Langs de hoofdas (de Billitonlaan, de onderste doorgaande oost west as) liggen de winkels, een kerk en scholen. Ten noorden daarvan een in vier kwarten verdeelde buurt, waarvan de twee zuidelijk door de Stichting Huizenbezit Vlaardingen zijn ingevuld met woningen naar ontwerp van Buys en Lürsen; ook het noordwestelijke kwart is bestemd voor woningbouw (Van Heutzpark); het noordoostelijke deel werd bestemd voor het gemeentelijke zwembad.

In de Indische Buurt is al goed zichtbaar hoe Van Tijen de wijken en buurten meende te moeten indelen. Er is gekozen voor een duidelijke hoofdas (de Billitonlaan), waaraan bijzondere functies zoals winkels, scholen en een kerk zijn gelegen. Het gebied ten noorden daarvan bestaat uit vier kwarten, waarvan er drie hoofdzakelijk voor wonen bestemd werden en één een bijzondere functie (het Kolpabad) kreeg (figuur 4). Thema's die ook in zijn latere werk goed waar te nemen zijn (hiërarchische opbouw van straten, scheiding van functies), komen ook hier al duidelijk aan bod.
Deze (functionalistische) ideeën van Van Tijen komen in de beide compleet onder zijn leiding tot stand gekomen wijken echter het beste tot uiting. In de oostelijke Babberspolder ging hij uit van de hoofdas (de Van Hogendorplaan) die als wijkcentrum en als belangrijkste ontsluiting fungeert. In de wijk daarachter is het wijkpark (*Het Nieuwe Land*) met deze hoofdas op een aantal plaatsen verbonden door de assen waarop aan de Van Hogendorplaan onder andere de kerken en wat meer daar-

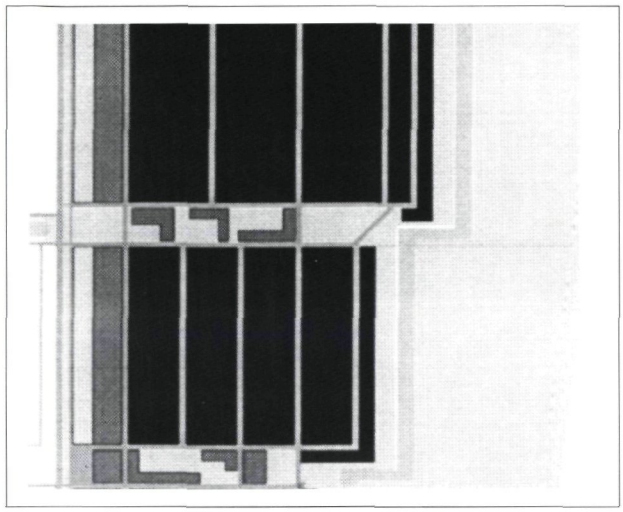

Figuur 5. De Babberspolder ten oosten van de Van Hogendorplaan (gedeeltelijk). Net als bij de Indische Buurt is de hoofdontsluitingsas de winkelstraat. Kerken en scholen liggen echter op oost-west gerichte stroken die het achtergelegen wijkpark met de ontsluitingsas verbinden. Verkeersluw liggen tussen die stroken de eigenlijke woonbuurten.

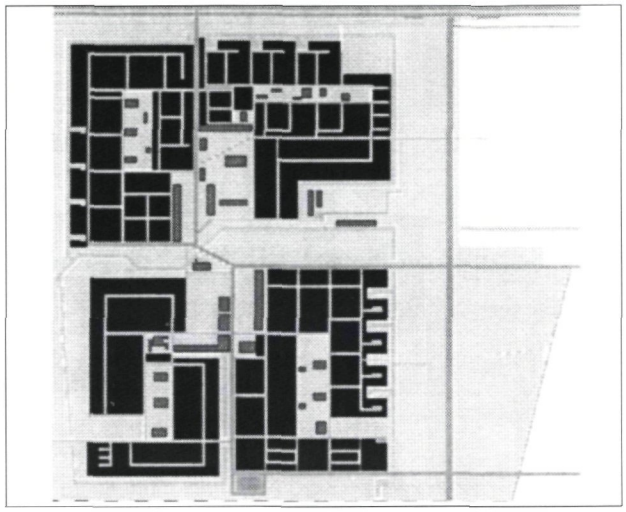

Figuur 6. De Westwijk in schema. Rond een centraal plein, dat wordt doorkruist door het oost-west gerichte tracé van de Poeldijksewatering, liggen de winkels en kerken. Daar buiten zijn vier woonbuurten geformeerd, die elk een eigen centraal plein hebben. Op elk van die centrale pleinen van de woonbuurten bevinden zich de scholen voor kleuter- en basisonderwijs.

achter de scholen een plek vonden. Tussen deze assen lopen, hoofdzakelijk evenwijdig aan de Van Hogendorplaan, de woonstraten. Ook deze wijk typeert zich dus onder andere door een duidelijke scheiding van functies en door een hiërarchisch stratenpatroon (figuur 5).
Dezelfde elementen vinden we in de (veel grotere) Westwijk. Deze wijk wordt in twee stukken verdeeld door een oost - west gerichte zone, op het tracé van een eeuwen oude, tot singels vergraven waterloop. Langs die oost west-as ligt het Marnixplantsoen. Iets meer naar het westen doorkruist de as het grote centrale plein tussen Floris de Vijfdelaan, Dirk de Derdelaan, Dr. Wiardi Beckmansingel en Van Baerlestraat. Alle centrale functies, waaronder de winkels en de kerken, liggen in principe aan of op dat plein. Bij de uitwerking van de plannen heeft men dit principe enigszins losgelaten, waardoor het centrumplein wat minder herkenbaar dan eerst in de bedoeling lag de centrale ruimte van de wijk is geworden. Rond dit centrale plein zijn vier woonbuurten gegroepeerd: ten noorden van de waterloop zijn dat Wetering (noordoost) en Lage Weide (noordwest), ten zuiden daarvan de Zuidbuurt (zuidoost) en Hoogkamer (zuidwest). Elk van deze buurten is gevormd rond een eigen middengebied, waarin de scholen een plek hebben gevonden. We zien hier dus grote overeenkomsten met de wijk in de Babberspolder, waar de scholen ook in een eigen gebied zijn geconcentreerd (figuur 6). Elke buurt heeft bovendien, in de hoek die het verst van het centrale plein is gelegen, een klein sportveld. De grotere sportvelden (atletiek, voetbal) liggen, net als bij de oostelijke Babberspolder, in een park ten oosten van de wijk.
Het ontwerp van de Westwijk staat overigens niet alleen op naam van Van Tijen. Hoewel het plan in hoofdlijnen het zijne was is de uitwerking van de buurten gedaan door werkgroepen: één waarvan naast Van Tijen prof. ir. J.H. van den Broek, ir. G. den Butter, E.F. Groosman en J. Steensma deel uitmaakten en één bestaande uit de toen nog jonge architecten ir. W. Wissing, G. Geluk, J. Nuyt, J. van Pelt, P.M. Pol, ir. P.C. Roose en A.D. Vos. De architect Auke Komter was door de gemeente als supervisor aangesteld en fungeerde als schakel tussen de (ten dele ook individueel aan de plannen werkende) leden van de werkgroepen.

Zorg voor monumenten en gezichten

De instandhouding van de monumentale waarde van een stadsgezicht vergt een geheel andere aanpak dan die van

andere monumenten, hoewel de principes natuurlijk overeenstemmen. De overheid heeft hier, meer nog dan bij gebouwen en dergelijke, een belangrijke rol. Met bouw- en bestemmingsplanvoorschriften, welstandsbeleid en het beheer van de openbare ruimte hebben we immers de belangrijkste ingrediënten van de conservering van de monumentale waarden te pakken. Nog meer dan bij de (kleinere) monumenten geldt, dat het niet doenlijk is het geheel te conserveren ten koste van het functioneren. Een stadsgezicht zal onvermijdelijk in de loop van de tijd veranderingen ondergaan. Een goed voorbeeld hiervan vormt het gezicht rond Buitenhaven en Koningin Wilhelminahaven, waar de haringvisserij inmiddels is verdwenen en de plannenmakerij over de toekomst van dit gebied nog maar nauwelijks is begonnen. Met het oprichten van De Bolder en het inrichten van de Pelmolen tot woongebouw (beide architectenbureau Geluk en Treurniet, gereed in respectievelijk 1984 en 1997) koerst men op de toename van wonen en afname van bedrijvigheid in dit gebied. Wil men het stadsgezicht beschermen dan zal vooruitlopend op die transformatie al een visie moeten worden ontwikkeld waaruit ook duidelijk wordt wat men met de historische waarden van het gebied wil doen. De gevaarlijkste tijd voor zo'n gebied is immers de overgangsfase, waarin bedrijven verdwijnen, leegstand en verpaupering op kunnen treden en voor je er erg in hebt zijn gebouwen gesloopt, uitgebrand of ten behoeve van een marginale functie op de meest grove manier verminkt. Bij het havengebied is het verder van groot belang in hoeverre het mogelijk zal blijken de functie van havenstad voor Vlaardingen te behouden. Havenactiviteiten neigen immers meer en meer afstand van de oude havens te nemen en zich in de grote (Rotterdamse) havens voort te zetten. Bovendien zijn wonen en havenactiviteiten twee zaken die tegenwoordig moeilijk met elkaar te verenigen zijn. Havenactiviteiten gaan nu eenmaal gepaard met overlast in de vorm van stof, stank en lawaai en dat zijn zaken die in een woongebied steeds minder worden geaccepteerd. Ik zelf kan mij een Koningin Wilhelminahaven of Vulcaanhaven zonder zeeschepen echter nauwelijks voorstellen. In elk geval staat vast dat met het verdwijnen van die functie niet alleen de historische waarde van het stadsgezicht rond het Grote Visserijplein, maar ook de identiteit van Vlaardingen als oudste nog bestaande zeehaven aan de Maas een ernstige knauw zal krijgen.

De instandhouding van monumenten is minder een zaak van de overheid en ligt meer op de weg van de eigenaren. Alleen als sprake is van een *beschermd* monument zal de overheid voor elke wijziging een vergunning eisen en kan zij de belangen van de eigenaar en het *algemeen belang* van het voortbestaan van monumentale waarden afwegen. Het zal echter altijd zo blijven dat alleen de belangrijkste monumenten in het register van de door rijk of gemeente beschermde monumenten zullen worden ingeschreven.

In 1973 werd in Nederland de Monumentenwacht opgericht. Aanleiding was de constatering dat veel monumenten, als gevolg van gebrekkig onderhoud, onevenredig snel aan restauratie toe bleek te zijn. De Monumentenwacht stelt zich ten doel, onderhoudsinspecties uit te voeren. Gebreken worden op die manier vroegtijdig gesignaleerd, zodat tijdig maatregelen kunnen worden getroffen. Regelmatig onderhoud is immers de beste manier om monumenten te behouden.

Het jaar 1998 staat, als jubileumjaar van deze stichting, in het teken van onderhoud- en restauratietechnieken. Helaas blijkt in de praktijk maar al te vaak, dat het nodig is om aandacht voor die technieken te vragen. De spreiding van kennis en vaardigheden op het gebied van traditioneel bouwen is schrikwekkend afgenomen en moderne technieken, hoe nuttig die in sommige gevallen ook zijn, worden maar al te vaak niet of verkeerd toegepast.

Een voorbeeld in dit verband is gevelreiniging. Het is de laatste decennia *in* om gevels te laten reinigen en helaas moet gezegd worden dat in vrijwel alle gevallen dit werk wordt uitgevoerd op een wijze die het gebouw meer kwaad dan goed doet. Het zogenaamde vuil op de gevels ligt namelijk niet alleen op het oppervlak, maar is doorgaans ook diep in het materiaal ingedrongen en sterk gehecht. Bij het losmaken van dat vuil wordt onvermijdelijk ook de steen en de voeg beschadigd, zodat één maal reinigen afhankelijk van de gebruikte techniek ongeveer overeen komt met een halve tot vele eeuwen natuurlijk verval van de gevel. Monumentenzorg en gevelreiniging zijn dus meestal begrippen die elkaar bijten. Bovendien, een monument is een oud gebouw en net als een mens bij het ouder worden grijze haren, een kale kop en rimpels krijgt en soms wat meer voorovergebogen gaat lopen, vertoont ook een monument de sporen van de tijd. Die sporen moeten worden gerespecteerd, niet worden verwijderd!

Respect en kennis zijn, naast inventiviteit en kundigheid, kernbegrippen bij het omgaan met monumenten. Respect houdt in, dat men waardering moet weten op te brengen voor het werk dat de architect en de ambachtslieden hebben voortgebracht. Wie waardering, bewondering soms, voor de monumenten heeft, zal niet zo snel geneigd zijn het authentieke materiaal aan te tasten. Kennis, in het bijzonder van het monument zelf (hoe en waarom is het gebouwd, hoe zit het precies in elkaar en waarom is dat zo), is onontbeerlijk, als een monument gewijzigd moet worden. Veelal betekent dat, dat eerst onderzoek in archie-

ven en aan het gebouw zelf moet worden verricht, voordat men kan bepalen hoe er verder mee omgegaan moet worden. Inventiviteit is al eerder genoemd. Niet altijd zijn standaardoplossingen mogelijk; meestal moet men van gebaande wegen afwijken om een gelijkwaardige oplossing te kunnen realiseren en in enkele gevallen zal men moeten accepteren, dat niet aan alle eisen kan worden voldaan. Een (waargebeurde) anekdote illustreert dat: een bemiddelde Amsterdammer laat bij een restaurator een uurwerk opknappen. Het is een erfstuk, dat sinds de zeventiende eeuw de schoorsteen van zijn familie siert. Als hij later de rekening krijgt, belt hij verontwaardigd op. Per week loopt de klok wel een paar minuten voor of achter! Blijkbaar verwachtte de man van het uurwerk dezelfde prestaties als van zijn moderne, elektronische horloge. Hij besefte echter niet, dat die verwachting volstrekt illusionair is. Ook van oude gebouwen, die daar nooit voor bedoeld of ontworpen zijn, mag men niet dezelfde prestaties qua bruikbaarheid en comfort verlangen, als men zou doen bij nieuw ontworpen gebouwen!
Dat kundigheid een eis moet zijn is evident. Helaas staan op het conto van onkundige architecten, aannemers en goedbedoelende doe-het-zelvers de meest afgrijselijke aantastingen van monumenten. Het hierboven gegeven voorbeeld van de gevelreiniging en het eerder genoemde voorbeeld van de kunststof- en hardhouten kozijnen zijn slechts enkele uit een lange reeks!

De jonge monumenten

Jonge monumenten zijn de monumenten die dateren van na 1850 en ouder zijn dan vijftig jaar. Het betreft dus de producten van de tijd waarin Nederland veranderde van een hoofdzakelijk agrarisch land in een geïndustrialiseerde samenleving.
Tegenwoordig hebben we vaak de neiging de periode na de Tweede Wereldoorlog te beschouwen als de periode waarin ons land het snelst ontwikkeld is. Natuurlijk was de transformatie die Nederland de laatste halve eeuw heeft meegemaakt stormachtig, maar ik meen te mogen stellen dat naar verhouding de veranderingen in de laatste helft van de vorige eeuw nog veel ingrijpender waren. Nederland was buiten de grote steden in de eerste helft van de negentiende eeuw nog een leeg en nauwelijks ontsloten gebied. Het was eigenlijk niet veel meer dan een agrarisch aanhangsel van die steden. Ook qua industriële ontwikkeling liepen de Noordelijke Nederlanden ver achter bij de Zuidelijke Nederlanden.
Pas na de Belgische afscheiding komt ook in Nederland de industrialisatie en de verbetering van de infrastructuur op gang, al gaat dat eerst nog schoorvoetend. Het duurt tot in de jaren 1860-'70 voor die ontwikkeling zich duidelijker begint af te tekenen.
Eeuwen lang als onverharde paden tussen steden gelegen wegen krijgen eindelijk een verharding, immer met de hand, wind- en dierkracht uitgevoerde werkzaamheden worden dankzij de stoommachine verder gemechaniseerd. De steden exploderen als het ware door de bevolkingsaanwas want uiteindelijk zijn de bestaande steden door het steeds meer bebouwen van erven en open terreinen zo vol geworden, dat nieuwe wijken aangelegd moeten worden. In die tijd ontstaat door de ontwikkelingen ook behoefte aan tal van nieuwe typen gebouwen. Kijken we bijvoorbeeld naar de scholenbouw, dan vinden we in het Vlaardingse voor 1850 nauwelijks meer dan enkele lokalen, terwijl rond de eeuwwisseling in relatief korte tijd de ene school na de andere wordt gebouwd. Was voor 1850 de Grote Kerk eigenlijk de enige echte kerk van de stad (het bescheiden lokaaltje voor rooms katholieken aan het Emaus mag nauwelijks meegerekend worden), mede dankzij kerkscheuringen en door de toename van de bevolking nam het aantal kerken met sprongen toe. Het grootste deel van het Vlaardingse havenoppervlak is tussen 1895 en 1925 gegraven en de verharding van de uitvalswegen is vrijwel zonder uitzondering na het midden van de vorige eeuw tot stand gekomen. Als er al sprake is van dé revolutionaire ontwikkeling van ons land, dan heeft die dus vooral in de periode van de *jonge* monumenten plaatsgevonden.

Het Weeshuis

Het is niet zonder reden dat het Weeshuis der Hervormden (afbeelding 16) het eerste *jonge* monument is, dat hier ten tonele wordt gevoerd. Kenmerkt de periode na de Tweede Wereldoorlog zich ondermeer door de sloop van talloze gebouwen van rond 1900, dit lot is het Weeshuis door niet aflatende inspanning van tal van Vlaardingse groeperingen uiteindelijk bespaard gebleven. Toch was tot twee maal toe door de gemeenteraad besloten dat het pand moest wijken ten behoeve van de woningbouw. Nu het eenmaal behouden is gebleven vraagt iedereen zich af, waarom het gebouw zo nodig moest verdwijnen. Het uit 1893 daterende pand blijkt nog prima te kunnen blijven staan en heeft weer een nieuwe functie.
Het gebouw werd ontworpen door Johannes van den Berg Dz., telg uit een bouwkundige familie. Ook zijn schoonzoon, G.J. Bosma, die het uit 1898 stammende voormalige diaconiegebouw Emmastraat 71 en Villa Francina (1899, afbeelding 26) ontwierp en zijn broer, Pleun van

Afbeelding 16. Een markant gebouw: het Weeshuis der Hervormden. Het markeert niet alleen de grens van de oude stadsbebouwing, maar ook de veranderde opvatting met betrekking tot het omgaan met historische gebouwen. Ondanks twee sloopbesluiten toch behouden, hersteld en opnieuw in gebruik genomen (opname 1 maart 1997).

den Berg, zijn in diezelfde tijd als architect werkzaam. Pleun ontwierp onder andere sigarenfabriek De Zeeman (1899, Hoogstraat 202-204) en het (inmiddels gesloopte) ziekenhuis aan de Hofsingel (1900) en deed veel werk voor de Hollandiafabriek (zie hierna).
Het weeshuis was oorspronkelijk aan de Markt gelegen, maar aan het einde van de negentiende eeuw verhuisd naar de Ridderstraat. Op die locatie, aan de rand van de stadsbebouwing, werd het thans nog bestaande Weeshuis opgericht. Het gebouw, dat gezien zijn bestemming natuurlijk wel sober moest worden, ontleent zijn architectonische schoonheid vooral aan goede verhoudingen en de symmetrische opbouw van het complex. Bouwer was de aannemer H. Manneken met medewerking van de metselaars van de firma Van Heijst & Zonneveld.

Toren en pastorie van Joannes de Dooper

Na veel zoeken en ondanks tegenwerking van het toenmalige gemeentebestuur wisten de rooms-katholieke Vlaardingers in de jaren 1860 eindelijk een terrein voor de bouw van hun parochiekerk te vinden. Op de hoek van de Kwakelsteeg en de Hoogstraat werd op 22 april 1868 de eerste steen gelegd van dit, door de beroemde architect dr. P.J.H. Cuypers ontworpen kerkgebouw.
De fundering van het kerkgebouw bleek helaas minder degelijk dan men van een gebouw van een zo befaamd architect mocht verwachten. Al in 1917 was ingrijpend herstel van de fundatie noodzakelijk. Toen na de watersnoodramp van 1953 het grondwaterpeil verlaagd werd bleek dit fatale gevolgen voor de kerk te hebben en al in 1954 moesten delen van het gebouw afgezet worden. Op 25 maart 1956 werd de kerk definitief gesloten en na sloop vervangen door de huidige kerk, een ontwerp van architect ir. J. van der Laan. De toren, de pastorie en het portaal (afbeelding 17) zijn behouden gebleven. Helaas is het bij de kerk behorende hek aan de Hoogstraat verwijderd.

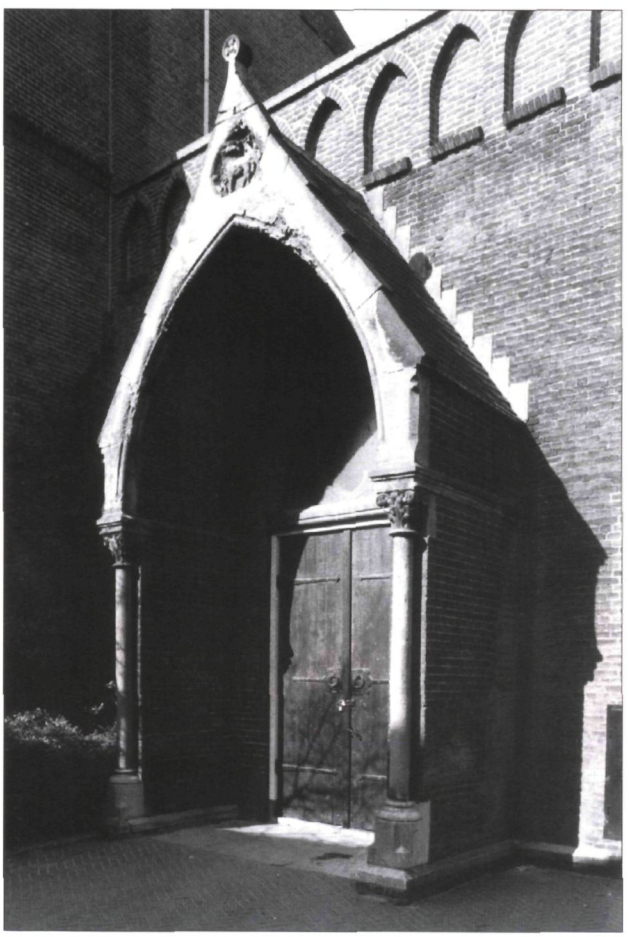

Afbeelding 17. Portaal van de Sint Joannes de Dooperkerk aan de Hoogstraat, één van de behouden gebleven onderdelen van het door P.J.H. Cuypers ontworpen complex, waarvoor de eerste steen werd gelegd in 1868 (opname 31 maart 1997).

Andere kerken

In de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw zijn er, mede als gevolg van de vele afscheidingen, behoorlijk wat nieuwe kerkgebouwen in Vlaardingen verrezen. De meeste daarvan zijn inmiddels weer gesloopt.
Ongetwijfeld de meest monumentale was de Nieuwe Kerk aan de Binnensingel, die op 28 maart 1910 in gebruik werd genomen. Helaas is dit karakteristieke gebouw gesloopt, al is -als een soort sarcastische herinnering- het torenspitsje bewaard.
Architect Tjeerd Kuipers (1857-1942) leerde het vak bij G.B. Salm en het bureau van Sanders-Berlage. In de tijd dat hij als zelfstandig architect optrad bouwde hij verschillende kerken, onder andere te Rotterdam (gereformeerde kerk aan de Boergoensevliet 24, 1910), Dordrecht en Amsterdam-Watergraafsmeer. Ook de Nieuwe Kerk in Vlaardingen was door hem ontworpen. De vormgeving van deze kerk deed sterk denken aan het werk van Berlage, hetgeen gezien de achtergrond van Kuipers niet verwonderlijk is. De Nieuwe Kerk was overigens niet de enige Vlaardingse kerk van zijn hand. Eerder al ontwierp hij een gereformeerde kerk aan de Kuiperstraat. Deze, in 1904 gebouwde kerk werd gesloopt om het Liesveldviaduct aan te kunnen leggen.
Behouden bleef het karakteristieke *Eben Haezer*-kerkje (christelijk-gereformeerde kerk, architect Van Loon) aan de Emmastraat, waarvoor op 20 augustus 1920 de eerste steen werd gelegd. Met zijn strenge, eenvoudige architectuur is het toch een van de mooiere kerken van onze stad. Het behoort, met het verknoeide kerkje van de *vrijzinnigen* aan de Hoflaan (Remonstrants Gereformeerde Gemeente, 1891, architect A. Dirkzwager), de gereformeerde Oosterkerk (1935, architect B.W. Plooy) en de hervormde Bethelkerk (1939-'40, architect J. Snijders), tot de weinige kerken uit de periode van de jonge monumenten, die behouden zijn gebleven.

Het stadhuis van Vlaardinger-Ambacht

Een pittoresk gebouwtje. Dat is wellicht de beste omschrijving van het raadhuis van Vlaardinger-Ambacht (afbeelding 18), vanaf 1905 tot stand gekomen volgens het ontwerp van de architect Jan Gratama (1877-1947). Bij het ontwerp van dit gebouw werkte Gratama samen met S. de Clerq, iets wat deze Groninger in deze periode, waarin hij ook professor Henri Evers aan de Technische Hogeschool assisteerde, wel vaker deed. De oorspronkelijk tegen het gebouw staande veldwachterswoning heeft plaats moeten maken voor een depot ten behoeve van het sinds 1948 hier gevestigde archief van de gemeente Vlaardingen. Recent is dit depot naar ontwerp van Jeroen Moorman van de Dienst Stadswerk uitgebreid.

Afbeelding 18. Het voormalige gemeentehuis van Vlaardinger-Ambacht doet tegenwoordig dienst als archief voor de gemeente Vlaardingen (en heeft, vreemd genoeg, de naam Stadsarchief gekregen. Natuurlijk bevat het gebouw archieven van de stad Vlaardingen, maar vooral ook die van de gemeente Vlaardingen) (opname 7 februari 1997).

Woon- en winkelhuizen in de oude stad

Langs haven, Markt en Hoogstraat zijn tal van gebouwen te zien die, voornamelijk door particulieren, in de periode van de jonge monumenten zijn gebouwd of verbouwd. We zien in deze periode nog meer dan daarvoor een scheiding van functies optreden, waardoor ook in de particuliere sector het aantal zich van elkaar onderscheidende gebouwen toeneemt. De winkel is bijvoorbeeld niet meer een deel van het woonhuis van de winkelier, maar wordt een apart gebouw (waarin overigens de winkelierswoning tot op heden nog vaak is geïntegreerd). Woonde de Vlaardingse reder vroeger niet zelden in het zelfde gebouw als waarin zijn vis was opgeslagen (kijk maar naar het voormalige redershuis van J.C. van Büüren van Heijst, Westhavenkade 59), op den duur wordt dit ondenkbaar en ontstaan er meer dan voorheen aparte woon- en opslaggebouwen.
Een gaaf bewaard pakhuis vinden we aan de oostzijde van de Havenstraat, op nummer 19. Dit pakhuis hoorde bij de

scheepswerf Van Dam en werd in 1887 gebouwd. Het is een typerend voorbeeld van een gebouw, dat uitsluitend ten behoeve van opslag is opgericht. Naast vensters kent elke verdieping hijsdeuren, bedoeld om goederen met een aan een hijsbalk opgehangen wiel van en naar de betreffende verdieping te kunnen transporteren. Twee jaar ouder is het, aan de andere zijde van de oude stad gelegen, pakhuis van rederij Betz en Van Heijst, Vettenoordskade 5. Een kleine gevelsteen (*Van tyd tot tyd / door zegen en vlyt / 1836*) herinnert aan het pakhuis dat Leendert Westerdijk hier in 1836 liet bouwen en dat door het huidige pakhuis is vervangen.

In schril contrast met de doelmatige sobere architectuur van de pakhuizen staat de uitbundigheid van sommige winkelpanden. Dat geldt vooral voor de panden die hun gedaante kregen rond de eeuwwisseling, de tijd van de Nieuwe Kunst (Jugendstil, in Nederland, naar de Calvé affiches van Toorop, ook wel de slaoliestijl genoemd). Op tal van vlakken breekt men met de traditionele expressie van de architectuur en vooral de grote raampartijen die tot het idioom van deze stroming behoren, lenen zich prima voor de toepassing in winkelpanden. Het mooiste voorbeeld hiervan is het pand *De Vlijt* (Hoogstraat 130, afbeelding 19). Dit pand is verwaarloosd en de winkelpui gaat gedeeltelijk schuil achter ongelofelijk grote reclameborden van een behangwinkel. Desondanks is het echter nog gaaf behouden gebleven.

Tegenover de Afrol aan de Hoogstraat staan de drie panden van De Zeeuw: links (nummer 69) het woonhuis, een nog gaaf bewaard herenhuis uit circa 1890 en daarnaast een traditioneel winkelhuis (naar de gevel te oordelen eveneens aan het einde van de vorige eeuw opgetrokken) met een fraaie winkelpui uit 1928 (ontwerp A. Maarleveld), in een expressionistische vormgeving. De laatste Hoogstraat-gevel van dit complexje (dat overigens aan de Havenstraat -nummer 52- onder andere nog bestaat uit een fraai achttiende-eeuws bedrijfsgebouw) is gerealiseerd in 1900. De vormgeving van dit pand (Jugendstil), dat werd ontworpen door de architect K. Stoffels, is typerend voor de bouwtijd.

Bijzonder is ook het pand van de goudsmid/juwelier Van Heijst (Hoogstraat 88, 90 en 92). Het eigenlijke winkelhuis is in 1882 tot stand gekomen en is nog traditioneel van opbouw. Alleen voor de winkelpui (die helaas door

Afbeelding 19. Zeer gaaf bewaard, maar verwaarloosd en verstopt achter ongelofelijke reclameborden: met de Hollandiawinkel aan de Westhavenkade (nummer 29 en 30) behoort dit winkelhuis De Vlijt aan de Hoogstraat tot de fraaiste Jugendstil-panden van onze stad (opname 31 maart 1997).

latere gebruikers van het pand danig is verknoeid) wordt de nieuwe techniek (die grotere glasvlakken mogelijk maakt) volledig uitgebuit. Met Corintische pilasters en een kroonlijst wordt een brede, de gehele pandbreedte innemende winkelpui gerealiseerd. In 1910 werd de winkel met een lage uitbouw aan de noordzijde uitgebreid. Dit is een -helaas ook weer verknoeid- voorbeeld van de invloed van de Oostenrijkse variant van de Jugendstil. De gegroefde pilasters met maskerconsoles ter weerszijden van de etalage zijn, hoewel weinig fraai onder verf bedolven, gelukkig nog wel aanwezig.
Het woonhuis Westhavenplaats 27 is een voorbeeld van samenvoeging van twee zeventiende-eeuwse huizen tot één groter huis (vergelijk Westhavenkade 10). Hier is, nadat de zo ontstane woning was gekocht door de arts Hendrik Kikkert, de voorgevel in 1898 opnieuw opgetrokken. Daarmee werd de binnenstad een fraaie laat negentiende-eeuwse gevel rijker. Ondanks de latere wijziging van de onderpui ten behoeve van een winkel is het nog steeds een waardevol pand.
Een zeer fraaie gevel, naar de architectuur te oordelen uit circa 1860-'70, staat iets meer naar het noorden. Westhavenplaats 8 hoort nog echt bij de pleisterarchitectuur die in de negentiende eeuw populair is geweest. Het pleisterwerk werd voorzien van groeven, waardoor de indruk werd gewekt dat de gevel is opgetrokken van natuursteenblokken. De oorspronkelijke beschildering was ongetwijfeld in een kleur, waardoor dit effect bedrieglijk echt werd. Met de talloze latere overschilderingen, die qua kleur ook steeds meer naar een fantasieloos gebroken wit gingen, is dat effect verloren gegaan. Ook de grote etalageruit die in 1931 op de begane grond werd aangebracht is een aantasting van het oorspronkelijke. Achter een fraai stoephek waren op de begane grond eertijds behalve een toegangsdeur ook twee ramen aanwezig.
Eén van de mooiste winkelhuizen van de stad staat aan de Westhavenkade: de melkwinkel Hollandia, uit 1904 op nummer 29 en 30. Het is een in wit verglaasde steen opgetrokken, van boven recht afgesloten gevel van twee bouwlagen, met op de begane grond nog de oorspronkelijke, van een enorme ruit voorziene etalagepui boven een hardstenen borstwering. Entrees van winkel en bovenwoning zijn beide opgenomen in een terugliggend portiek. De blankgelakte deuren en het tegelwerk zijn typerend voor de bouwtijd. Nog geen tien jaar eerder, in 1896, werd Westhavenkade 31 gebouwd. Hoewel ook dit pand zich kenmerkt door een winkelpui met grote ramen, is deze hier nog in een klassiek schema, tussen kolommen met kapitelen, opgenomen. De rest van de gevel is, gelijk de oudere panden, gemetseld in baksteen en aan de bovenzijde afgesloten met een hoofdgestel.

Afbeelding 20. Woningen aan de Steenplaats: dit naast de Vettenoordskade verstopt liggende rijtje huisjes uit het laatste kwart van de vorige eeuw staat aan één van de weinige bewaard gebleven hofjes (opname 17 januari 1997).

Hofjeshuizen

Al in vroeger eeuwen werden kleinere woonhuizen soms aan hofjes of op achtererven gerealiseerd. Met de toename van de bevolking en de daardoor veroorzaakte verdichting van de stad, neemt ook dit verschijnsel toe. Het bekendst zijn wellicht de Bierslootstegen, maar er waren nog veel meer vergelijkbare straatjes en hofjes. Als reactie op de slechte woonomstandigheden die daar heersten en die sommige van de later voor de sloop verantwoordelijke politici zelf hadden ondergaan, zijn de sloppen, stegen en hofjes bijna allemaal van de Vlaardingse kaart weggevaagd. Het verdwijnen van sommige daarvan moet toch betreurd worden, want daarmee is niet alleen een stuk geschiedenis, maar soms ook wel hele aardige architectuur verloren gegaan. Dat geldt niet alleen voor oudere hofjes, zoals het Van Leijdenshofje of het Hofje van Polderman, maar bijvoorbeeld ook voor het grote complex van rug-aan-rugwoningen ter weerszijden van de Maasstraat. Ook hier waren de woningen zeer klein en de straatjes uiterst smal, maar de architectuur was zeer verzorgd en het complex was daarom eigenlijk wel behoudenswaardig.
Een paar kleine hofjes resten ons nog: aan de Callenburgstraat en de Dwarsbleekstraat en natuurlijk ook, verstopt aan de Vettenoordskade, de Steenplaats (afbeelding

20). Deze laatste huisjes werden rond 1880 gebouwd voor personeel van De Oude Lijnbaan, in opdracht van de directie.

Hollandiagebouw

Tot de nieuwe industrievestigingen die in het laatst van de negentiende eeuw werden geïntroduceerd behoorde ook de vestiging in 1881 van de N.V. Hollandia Fabriek van Melkproducten. Op het complex, dat eerder in gebruik was bij de Hollandse Boterfabriek Vacca, vestigde de brabander C.H. Wagenaar Hummelinck een fabriek die in aanvang voornamelijk gecondenseerde melk fabriceerde. Vlaardingen was voor zijn bedrijf zeer gunstig gelegen. De uitgebreide polders rond de stad leverden grote hoeveelheden melk op. Gecondenseerde melk werd vooral naar Engeland geëxporteerd en de aanwezigheid van een zeehaven voor de deur was dus ook een gunstige factor.
In 1897 besloot de toenmalige directie een kantoor voor de fabriek te bouwen. Een deel van het oude fabrieksgebouw dat wij nu kennen als Oosthavenkade 43 en 44 moest afgebroken worden om ruimte te bieden voor de bouw van dit monumentale kantoorgebouw, zodat daar van de drie oorspronkelijke tuitgeveltjes er nog maar twee resteren. De eerder genoemde Vlaardingse architect Pleun van den Berg ontwierp het nieuwe kantoorgebouw. Een kleine gedenksteen in de rechter zijgevel van het pand herinnert aan het leggen van de eerste steen op 19 oktober 1897.
In 1912 werd het kantoor uitgebreid. Om daarvoor ruimte te krijgen sloopte men een dubbel haringpakhuis van rederij Kikkert (vergelijkbaar met het pakhuis van dezelfde rederij op nummer 46 en 47, maar eerder gebouwd). Links van het bestaande kantoor werd in dezelfde stijl een middendeel met de hoofdingang en een topgevel gerealiseerd. Daarmee ontstond het huidige symmetrische en monumentale gebouw (afbeelding 21). Het interieur is helaas op een gegeven moment onttakeld en later bij een brand in 1976 nog verder beschadigd. Toch zijn enkele belangrijke onderdelen daarvan, zoals de fraaie deurpartijen, de trap en een groot glas-in-loodraam, behouden gebleven.

Afbeelding 21. Het kantoor van Hollandia, dat thans in gebruik is bij de Vrije Academie en de Artotheek, is in twee fasen tot stand gekomen. Ontwerper was de Vlaardingse architect Pleun van den Berg (opname 17 januari 1997).

Middenstanderswoningen in de Oostwijk

In de Oostwijk vonden huizen voor het complete sociale spectrum van de stadsbevolking een plaats. De huizen varieerden van zeer kleine eenkamerhuisjes, weggestopt op achtererfjes, tot puissante villa's in breed uitgemeten tuinen. Een heel interessante categorie wordt gevormd door de huizen die qua rijkdom ongeveer midden tussen die uitersten liggen. Het zijn de huizen waarin de wat beter betaalde ambtenaren, de schippers van vissersschepen, kleine handelaren, voorlieden in de industrie en dergelijke hun woning vonden. Hier geen grote tuinen, maar wel een kleine open plaats achter het huis, dat met de voorgevel tegen het trottoir en met de zijgevels tegen die der buren staat. De huizen zijn voor hedendaagse begrippen zeker niet groot te noemen en ze bezitten naast een begane grond zelden meer dan een zolderverdieping. De architecten van deze huizen zijn doorgaans niet te traceren; meestal zijn ze niet door een professioneel ontwerper, maar door de bouwkundige aannemer vormgegeven. Die sloot bij het ontwerp aan bij wat te doen gebruikelijk was en kopieerde vormen en stijlelementen van wat hij bij anderen en in tijdschriften en boeken zag. Daardoor zijn wel enkele straten met in architectuur zeer gevarieerde maar toch samenhangende gevelwanden ontstaan.

Helaas is in de meeste van deze straten de architectuur aangetast door bijvoorbeeld het samenvoegen van ramen en de ongebreidelde bouw van dakkapellen boven de kroonlijst. Daardoor lijkt het haast alsof de spoorwegen een bizar treintype in de goot hebben geparkeerd. Sommige delen van deze straten, met name aan de Emmastraat, zijn tot op heden echter redelijk gaaf behouden gebleven. Daarbij is één deel van de Emmastraat wel zeer bijzonder: op de nummers 22 tot en met 36 staat een samenhangend blokje van gedeeltelijk witgepleisterde geveltjes uit 1914-'15.
Een andere bijzondere groep middenstanderswoningen is gelegen aan het (oostelijke) einde van Parkweg en Schiedamseweg (afbeelding 22). Zeer verzorgde architectuur uit het midden van de jaren 1930, zou een goede omschrijving zijn voor dit fraaie complex, dat in 1938 naar ontwerp van Jac. Ouwerkerk uit Hillegersberg tot stand kwam. Behalve enkele dubbelwoonhuizen en een rij eengezinswoningen aan de Schiedamseweg bestond het complex eertijds uit drie blokken portiekwoningen, één tegenover de israëlitische begraafplaats en twee aan de Parkweg. Door een fout die in de Oostwijk wel meer gemaakt is (het onvoldoende gefundeerd bouwen op het tracé van het Oostelijke Spuiwater) vertoonde één van deze blokken ernstige verzakkingsverschijnselen; dit blok is inmiddels gesloopt. De oorspronkelijke samenhang van het complex is daardoor helaas verstoord. Ernstiger is dat op de plaats van het gesloopte deel in 1977 een volstrekt detonerend flatgebouw is gerealiseerd. Het is een schoolvoorbeeld van de onverschilligheid van het toenmalige stadsbestuur, waarvoor de kreet *sociale woningbouw* bijna elke aantasting van het stadsschoon legitimeerde.

Afbeelding 22. Eén van de twee (oorspronkelijk drie) woningblokken behorend bij het complex langs de Schiedamseweg en de Parkweg, uit het midden van de jaren 1930. Behalve de appartementenblokken die de kop van de Schiedamseweg en de Parkweg vormen, staat er langs de Schiedamseweg hierop aansluitend nog een aantal woningen uit de zelfde tijd en van vergelijkbare architectuur, waarmee deze blokken een samenhangend geheel vormen (opname 31 maart 1997).

Afbeelding 23. Het voormalige woonhuis van dokter Jan Voogd, bij de meeste Vlaardingers naar de latere gebruiker bekend als het Van Neerbos-pand. Het hoofdkantoor van deze bouwmaterialenhandel en moeder van de DHZ-keten Gamma Bouwmarkt, was lange tijd in dit pand gevestigd (opname 17 januari 1997).

Herenhuizen en villa's in de Oostwijk

Behalve de Schiedamseweg en de Binnensingel - Julianasingel vormde natuurlijk ook de Oosthavenkade - Hoflaan een van de assen waarlangs de fraaie woningen van de gegoede Vlaardinger een plaats konden vinden. Eén echelon lager, maar nog steeds *op stand*, was er natuurlijk ook de Hofsingel. Zoeken we de nieuwbouw voor de notabelen van de stad, dan moeten we voor de periode van de jonge monumenten vooral langs deze wegen zoeken. Aan de Oosthavenkade zijn het natuurlijk reders (A. Hoogendijk Jz. op nummer 16, Van Abshoven op nummer 58 en Van der Burg op nummer 59) maar daarnaast ook andere vooraanstaande Vlaardingers, die zich een huis laten bouwen. Dat van de Vlaardingse arts dr. Jan Voogd (nr. 11, afbeelding 23) is een mooi voorbeeld van een zeer rijk uitgevoerde eclectische villa; ook in het interieur van dit, in 1894 voltooide pand, is veel van de oorspronkelijke bouwsubstantie behouden gebleven. Volgen we de kade naar het zuiden, dan vinden we op nummer 16, zoals reeds gezegd, het huis van Hoogendijk. Naar zeggen is het gebouwd in 1800, maar tegenwoordig is het met zijn gepleisterde, van schijnvoegen voorziene gevel typerend voor de late negentiende eeuw. Op nummer 38 vinden we het eveneens gepleisterde woonhuis dat in de jaren 1870 werd gebouwd voor reder Paulus Kikkert. Rechts van dat huis stond zijn, al eerder genoemde, dubbele rederijpakhuis, dat in het begin van deze eeuw plaats moest maken voor de uitbreiding van het Hollandiakantoor. Ook het woonhuis kwam in handen van Hollandia. M.G. Wagenaar Hummelinck, firmant van Hollandia, bewoonde het pand van 1912 tot 1933.
De nabij de Prinses Julianabrug gelegen woonhuizen van Van Abshoven en Van der Burg zijn jonger. Rederij P.H. van Abshoven werd in 1887 opgericht en met twee houten loggers (VL 131 Flevo II en VL 132 Flevo III) werd in mei van dat jaar met de haringvisserij begonnen. Ter weerszijden van de Maasstraat staan het pakhuis (1888) en het woonhuis (1890) van deze reder. Direct rechts naast het huis van Van Abshoven zijn het woonhuis (1890) en het pakhuis (1899) van Van der Burg gebouwd. Het pakhuis van Van der Burg staat -sinds het is ingericht met zogenaamde Van Dam-eenheden, appartementen voor één- en tweepersoons huishoudens- bekend als *Elkerlyc*.

Hier bij Van Abshoven en Van der Burg geen pleisterwerkarchitectuur, maar bakstenen gevels die met lijsten en ornamenten (deels in pleisterwerk uitgevoerd) zijn geleed. Het geheel is niet alleen vanwege deze typerende architectuur, maar ook vanwege de lokaal-historische betekenis (als getuige van de laat negentiende-eeuwse bloei van de grote visserij) een complex van belang.
Ten noorden van de Schiedamseweg, in de vorm van de huidige Hoflaan, vinden we één van de beide oprijlanen naar het huis van de ambachtsheer van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht. Behalve de inmiddels door verbouwingen verminkte, en daardoor nauwelijks nog interessante kerk van de vrijzinnigen werd daar op het kavel tussen de Emmastraat en de Hofsingel een tot op heden zeer gaaf behouden gebleven blok van vier herenhuizen gerealiseerd (afbeelding 24). Deze uit 1895 stammende woningen zijn niet zoals de hiervoor behandelde villa's direct aan de straat gelegen, maar achter met een ijzeren hek van de straat afgescheiden voortuinen. Het blok kenmerkt zich door een rijk uitgevoerde bouwstijl, waarbij met behulp van pleisterwerk een keur aan ornamenten in de bakstenen gevels is opgenomen. Boven de kroonlijst is het blok helaas wat verstoord aangezien bij bijna alle huizen de oorspronkelijke kleine driehoekige dakkapelletjes zijn vervangen door grotere, latere exemplaren. Het bouwblok kende altijd wel één of meer artsen als bewoner, waardoor er soms wel van *de dokterswoningen* wordt gesproken.

Afbeelding 24. De Dokterswoningen, zo noemt men wel dit rijtje statige herenhuizen langs de Hoflaan, omdat er met name heren van die professie woonden en wonen.
Eén van de mooiste en rijkste voorbeelden van eclectische woonhuisarchitectuur in Vlaardingen (opname 16 mei 1997).

Aan het eerste deel van de Schiedamseweg zijn in de loop van de tijd vele van de villa's die hier oorspronkelijk stonden gesloopt of onherkenbaar verbouwd. De transformatie tot winkelstraat heeft veel panden ook de oorspronkelijke ondergevel gekost. Dit deel van de Schiedamseweg is daardoor niet meer de deftige straat, die zij van oorsprong was. Toch zijn er nog vele bijzondere woonhuizen te vin-

Afbeelding 25. Eén van de eerste gebouwen die in Vlaardingen ook 's nachts in het licht werden gezet: villa IJzermans aan de Schiedamseweg. Direct na de bouw was het nog mogelijk om vanaf het balkon over de weilanden te kijken naar over de Maas zeilende schepen. Het (verdwenen) buurpand heette zelfs Maaszicht. Die context is inmiddels wel wat gewijzigd. Maaszicht werd in 1927 vervangen door winkels en woningen naar ontwerp van A. Maarleveld (opname 7 februari 1997).

den. De meest opvallende daarvan is het huis op nummer 53, de *Villa IJzermans* (afbeelding 25). Dit vrijstaande, in 1883 voor de reder IJzermans gebouwde huis is door de bouw van een winkelblok ter rechter zijde (waar eerst de *Villa Maaszicht* van Van Linden van den Heuvell stond) en de bouw van de stadsgehoorzaal in de tuin van de Harmonie aan de andere zijde wel wat meer in de bebouwing ingeklemd komen te liggen, dan oorspronkelijk het geval was. Toch is dit huis met zijn bijzonder rijke pleisterarchitectuur, zijn ingang met portico en het dak met het torentje en de maskerconsoles één van de meest opvallende monumenten van onze stad.
Iets verderop, aan dezelfde zijde van de weg, staat een blok van drie woningen, oorspronkelijk als *eigenbouwproject* gerealiseerd door de aannemers E. Blok en W.Z. Baauw. De woning aan de linker zijde van dit omstreeks 1885 gebouwde blok (nu huisnummer 57/6) bezat eertijds een ruime zijtuin en had aan de zijgevel in deze tuin een erker. Bij de bouw van een blok winkels met bovenwoningen is de tuin opgeofferd. Van het bouwblok van Blok en Baauw is het meest linkse huis het grootste en het enige dat (op de erker na) nog gaaf behouden is gebleven. De beide andere huizen zijn tot winkel getransformeerd. De gevel op de begane grond heeft plaats moeten maken voor een winkelpui.

Steken we de Callenburgstraat over dan vinden we op nummer 63 het huis dat in 1885 werd gebouwd voor de gemeentesecretaris Jan van Schravendijk. Helaas is het niet meer het door zijn bijzondere architectuur en kleurstelling opvallende woonhuis dat het eertijds is geweest. Latere overschilderingen in fantasieloos gebroken wit met groene ramen heeft de architectuur ontkracht. Onbekend is, wie het gebouw heeft ontworpen. Gezien de enigszins afwijkende architectuur is het niet waarschijnlijk dat dit gewoon een ontwerp van een aannemer was. Ook het achter het huis, aan de Callenburgstraat (nummer 19) gerealiseerde huis van Jacob Maarleveld (directeur gemeentereiniging), dat uit 1888 stamt (en daarna ingrijpend is gewijzigd), wijkt in zijn architectuur enigszins van het gebruikelijke af. Mogelijk is dit van dezelfde onbekende ontwerper.
Tegenover het huis van Van Schravendijk, aan de zuidzijde van de Schiedamseweg, staat een tweetal villa's. Nummer 56 is een tamelijk klassieke, gepleisterde woning van twee verdiepingen onder een hoofdgestel, met in het midden van de vijf vensterassen brede voorgevel de voordeur. Het huis werd in 1882 gebouwd voor de reder Marinus Jz. den Breems. De daarnaast gelegen villa op nummer 58 is romantisch vormgegeven. Een kleine vierkante toren markeert de voordeur. Die villa stamt uit 1889 en werd gebouwd voor J. Struijk Jz.
Een bijzonder huis staat vlak achter deze laatste villa, aan de Arnold Hoogvlietstraat (10-14). Het werd door de al

Afbeelding 26. Na jarenlang door een weduwe bewoond te zijn werd deze villa enige jaren terug door een echtpaar aangekocht en opgeknapt. Ook een oude teruggevonden naam kwam weer op de gevel terug, waarmee het pand tegenwoordig weer wordt aangeduid als Villa Francina (opname 7 februari 1997).

eerder genoemde architect Pleun van den Berg ontworpen voor C.H. Wagenaar Hummelinck, de directeur van de Hollandiafabriek. Het pand, dat overigens door Van den Berg zelf geruime tijd werd bewoond, bestaat uit een villa met een daarmee geïntegreerd koetshuis met bovenwoning. De architectuur is verwant aan die van het kantoor van Hollandia.
Aan dit deel van de Schiedamseweg staat, naast enkele aardige blokken aaneengeschakelde herenhuizen, nog één vrijstaande villa, *Francina*, op nummer 93 (afbeelding 26). Dit huis, in 1899 tot stand gekomen naar een ontwerp van G.J. Bosma, werd gebouwd voor de reder en olieslager Cornelis Schippers.
Op het daarnaast gelegen erf stond oorspronkelijk de villa *Lustoord*. Deze werd gesloopt om plaats te maken voor de gereformeerde Oosterkerk (6 februari 1935 in gebruik genomen; architect was B.W. Plooy uit Amersfoort).

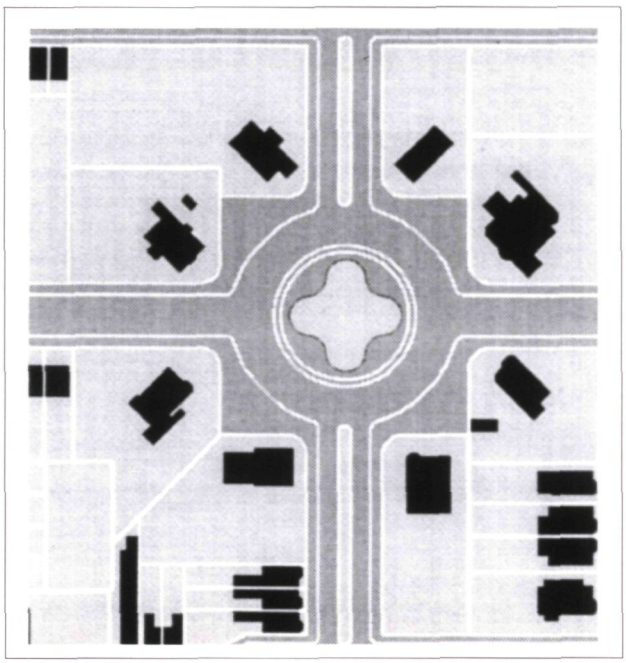

Figuur 7. Verploegh Chasséplein (schema). De huisnummers corresponderen met de oorspronkelijke erven: tegen de klok in, in de zuidwesthoek 1 en 2, in de zuidoosthoek 3 en 4, de noordoosthoek 5 en 6 en de noordwesthoek 7 en 8.

Het Verploegh Chasséplein is aangelegd op de kruising van beide hoofdassen van de wijk. In ontwerp is dit plein over twee assen strikt spiegelsymmetrisch ingedeeld. Het plein kent vier identieke hoeken, elk met twee grote erven, ieder bedoeld voor een kapitale villa in een ruime tuin. Ondanks de sloop van enkele villa's is die structuur nog duidelijk af te lezen (figuur 7). De laatste die is gesloopt was Verploegh Chasséplein 1. De Nederlandse Middenstandsbank liet begin jaren 1980 de villa slopen om er een nieuwbouw naar ontwerp van Geluk en Treurniet voor in de plaats neer te zetten. Verploegh Chasséplein 2 (a-f) is in de Wederopbouwperiode met een flatblokje ingevuld. Het blokje past niet helemaal tussen de villa's, maar is toch ook zeker niet van kwaliteit ontbloot. De Rotterdammer Jan Ouwerkerk ontwierp dit, in 1956-'57 tot stand gekomen gebouw voor aannemer L. Maat. Op nummer 3, aan de andere zijde van de Binnensingel, vinden we een villa ontworpen door de Vlaardingse architect A. Maarleveld. In 1908 kwam deze villa, die werd gebouwd in opdracht van de reder Pot, tot stand. Maarleveld bouwde talloze woningen in deze wijk en ook aan andere gebouwen in de stad is zijn naam verbonden (bijvoorbeeld aan het uit 1912 stammende rederijpakhuis van De Zeeuw en Van Raalt, Westhavenkade 71 en het uit 1915 stammende dubbele rederijpakhuis van de firma Hoogendijk en Vriens, Westhavenkade 73).
Op nummer 4 staat een wat minder opvallende witgepleisterde villa, eertijds van H.A. Knottenbelt. Het pand is in het Vlaardingse vooral bekend als de vroegere vestiging van het instituut Schoevers.
Aan de noordzijde, op nummer 5, vinden we de door A. Maarleveld ontworpen kapitale *Villa Paddenburg* (1906) die jarenlang als tehuis *Siloam* heeft dienst gedaan en thans ruimte biedt aan begeleide kamerbewoning door jongeren. Op de ter weerszijden van de Binnensingel gelegen huisnummers 6 en 7 zijn in 1926 nieuwbouwhuizen naar ontwerp van A. Maarleveld verrezen. Daarvoor moest onder andere *Villa Jugenheim* van C.A. van Büüren van Heijst (nummer 7) wijken; een gevelsteen herinnert nog aan die naam. Op erf 8 tenslotte de woning die door de stadsarchitect ir. G.N. Itz werd ontworpen voor burgemeester R.A. Verploegh Chassé (afbeelding 27).
Ir. G.N. Itz was de eerste directeur van de Dienst Gemeentewerken. Die organisatie was in 1895 opgericht. Voordien werden werken voor de stad vormgegeven door externe architecten of door architecten die in een los-vast dienstverband bij de gemeente waren. De laatsten werden meestal aangeduid als de (stads-)fabriek (zie bijvoorbeeld de gevelsteen van de visbank, waar als *fabriek* Jacob van Schie is vermeld). Itz werd, zo vermelden de geschiedenisboeken trots, later hoogleraar aan de Technische Hogeschool. Hij werd als directeur gemeentewerken opgevolgd door ir. L.H.E. van Hylckama Vlieg.
Het fraaie, door Itz klassiek-deftig vormgegeven burgemeestershuis aan het Verploegh Chasséplein, is tot op

Afbeelding 27. Directeur gemeentewerken (en als zodanig: stadsarchitect) ir. G.N. Itz was, zo blijkt onder andere uit deze door hem ontworpen burgemeesterswoning aan het Verploegh Chasséplein, een begaafd ontwerper (opname 7 februari 1997).

Afbeelding 28. Het woningblok tussen de Tweede Van Leijden Gaelstraat en de Schiedamseweg: woningbouw uit de jaren 1930, in dit geval een woningblok dat niet alleen vanwege zijn fraaie afgewogen architectuur en goede verhoudingen, maar ook vanwege de ligging bijzondere hoge kwaliteiten heeft (opname 31 maart 1997).

heden gaaf bewaard. Er is dan ook veel zorg besteed aan het onderhoud en wijzigingen betreffen voornamelijk de achtergevel en aanpassingen van het interieur. Toch ademt het huis ook binnen nog veel van de sfeer die bij de deftige laat negentiende-eeuwse burgemeesterswoning hoort. De bouw van de villa was noodzakelijk als vervanging van het burgemeestershuis aan de Markt, dat geheel niet meer aan de eis van de tijd voldeed. Tot 1938 woonde de burgemeester *aan het Verploegh*, waarna de villa werd verkocht aan tandarts A.W. Vos.

Tussen *het Verploegh* en de Tweede Van Leijden Gaelstraat is de Schiedamseweg eigenlijk één grote verzameling van aardige villa's en herenhuizen, hoewel van architectonische kwaliteit wisselend, toch zonder uitzondering van waarde. Opvallend zijn hier vooral de dubbelvilla op de (west-) hoek van de Boslaan en het bouwblok dat de afsluiting vormt tussen de Tweede Van Leijden Gaelstraat en de Schiedamseweg (afbeelding 28). Dit blok, nummer 130-138, werd in 1931 ontworpen door A. van Keulen te Vlaardingen.

De villa op de hoek van de Schiedamseweg en de Boslaan (afbeelding 29, Schiedamseweg 110-112) is in 1916 gebouwd naar ontwerp van M. van Dorssen. Oorspronkelijk zou dit een dubbelvilla in één ontwerp worden, maar bij de uitvoering is het rechter deel ingrijpend anders dan volgens het oorspronkelijke plan gerealiseerd. Opdrachtgever voor de bouw was G. van der Burg, wiens initialen we in een hardstenen gevelsteen in de zijgevel herkennen (*GvdB 1916*).

Afbeelding 29. Dubbele villa op de hoek van de Schiedamseweg en de Boslaan, in 1916 gebouwd naar ontwerp van M. van Dorssen (opname 31 maart 1997).

Enkele jaren ouder is de fraaie dubbele villa aan de andere zijde van de weg, op huisnummer 111 en 113. De huizen luisteren naar de namen *Zonneweelde* en *Bloemenlust* en verrezen in 1917. Met hun gladde bakstenen, fors geproportioneerde lijsten en dakoverstekken en glas-in-lood bovenlichten is dit geheel een zeer fraai en typerend voorbeeld van de ingehouden, bezadigde wijze waarop de Jugendstil in Nederland veelal tot expressie kwam.
Het huis met de bijnaam *Villa Kakelbont* (Parkweg 2 hoek Julianasingel) werd in 1921 gebouwd voor de Rotterdamse koopman E. Balster, directeur van de Vulcaan Coal Compagny (aan de Vulcaanhaven). Het is een tot op heden zeer gaaf bewaard voorbeeld van de wat romantisch getinte bouwstijl welke vooral ook bij dit soort huizen werd toegepast en is gelegen in een (voor Vlaardingse begrippen) gigantische tuin.

Jugendstil in de Vettenoordsepolder

Zowel huizen langs de Pieter Karel Drossaartstraat als langs de Parallelweg zijn in details beïnvloed door de Nieuwe Kunst. Zeker het nog niet door renovatie aangetaste blok langs de Parallelweg is, dankzij de gevarieerde gevelopbouw, in dit verband noemenswaardig. Dat geldt nog meer voor enkele huizen ten zuiden van de Vettenoordskade. Ze zijn te vinden op de zuidhoeken van deze kade en de Prins Hendrikstraat (woonhuis nr. 95) respectievelijk de Stationsstraat (villa en woonhuis, nrs. 138 en 140). Ze verrezen op initiatief en volgens het ontwerp van de directeur van de nabijgelegen (inmiddels verdwenen) Stoomtimmerfabriek d' Ackerboom.

School D en de woonhuizen daarnaast

Tussen de Nieuwe Kerkstraat en de Cornelis Houtmanstraat bevindt zich het gebouw van School D (afbeelding 30). Het eerste deel van dit gebouw, dat werd ontworpen door de directeur der gemeentewerken ir. L.H.E. van Hylckama Vlieg, werd op 4 september 1917 geopend; de uitbreiding in de vorm van een vleugel aan de Cornelis Houtmanstraat kwam in 1921 tot stand. De hier gecombineerde openbare scholen voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs vormen, met de daarbij behorende gymnastiekzaal, een magnifiek complex. Tezamen met de woonhuizen aan de Nieuwe Kerkstraat en de Cornelis Houtmanstraat vormt het een klein reservaatje van zeer verzorgde architectuur. Helaas zijn de woningen bij een renovatie voorzien van kunststof kozijnen, maar gelukkig heeft men de fraaie woningdeuren en de bijbehorende luifels gehandhaafd.

Ir. L.H.E. van Hylckama Vlieg was als opvolger van ir. G.N. Itz de tweede directeur van de Dienst Gemeentewerken. Naast openbare scholen ontwierp hij ook de meeste andere openbare gebouwen die tot stand kwamen in de tijd dat hij in functie was. Een bij de meeste Vlaardingers -al dan niet van foto's- bekende schepping van hem was bijvoorbeeld het reeds lang gesloopte *Gebouw voor den Handel* op de hoek van de Parallelweg en de Westhavenkade (1916-'19), gewoonlijk het Handelsgebouw genoemd.
School D is een van de weinige oude schoolgebouwen die tot op heden bewaard zijn gebleven. In de afgelopen decennia zijn talloze oude scholen afgebroken en al dan niet door nieuwe vervangen. Er heeft zich wat dat betreft een complete veldslag voltrokken. Bijna met hetzelfde

Afbeelding 30. School D: front van het schoolgebouw, dat samen met de bijbehorende gymnastiekzaal de twee zijden van dit plein vormt. Ook de woningblokken aan beide straten ter weerszijden van dit schoolgebouw zijn van zeer hoogwaardige, verzorgde architectuur (opname 31 maart 1997).

tempo als waarmee sinds het einde van de negentiende eeuw schoolgebouwen zijn opgericht, zijn ze een kleine eeuw later weer afgebroken. In 1882 werden in Vlaardingen naast de openbare school voor kosteloos onderwijs aan de Groen van Prinstererstraat (*School A*) ook de zogenaamde tussenschool voor minvermogenden aan het Westnieuwland en de Burgerschool in de tuin van de MULO aan de Zomerstraat gebouwd; in buurgemeente Vlaardinger-Ambacht verrees een jaar later de gemeenteschool aan de Raadhuisstraat (Jan Ligthartstraat). School A is op moment van dit schrijven de enige die resteert van deze bouwcampagne. Die school is echter meermalen ingrijpend verbouwd, zoals in 1902 en, naar ontwerp van directeur gemeentewerken ir. J.J. Kolpa, in 1929. De hui-

dige gevel is het resultaat van deze laatste, in februari 1930 opgeleverde verbouwing. De school is daardoor niet meer als een voorbeeld van negentiende-eeuwse scholenbouw te beschouwen; ook in vergelijking met (andere) scholen uit de jaren 1920 is het gebouw niet echt bijzonder. Betere voorbeelden uit die tijd zijn de Da Costaschool (thans Dr. H. Bavinckschool) uit 1922, op de hoek van de Da Costastraat en Van der Driftstraat en (vooral) de kleuterschool (bewaarschool) op de hoek van de Groen van Prinstererstraat en de Thorbeckestraat uit 1929. In dit laatste geval is niet alleen sprake van een fraai ontworpen gebouw, het is bovendien nog gaaf bewaard. Zelfs de oorspronkelijke ramen zijn nog aanwezig en niet het slachtoffer geworden van een dubbel glas-campagne of een plastic kozijnen-manie.
Ongeveer een kwart eeuw ouder is het -in 1899 door de directeur van gemeentewerken ir. G.N. Itz ontworpen- schoolgebouw aan de Oosterstraat. Het ontwerp van Itz is volgens een door hem gewijzigd plan opgetrokken met een wat lagere verdiepingshoogte en een meer sobere uitvoering van de gevel. Eind jaren 1930 is het gebouw (aan de achterzijde) volgens plannen van architect Jac. van der Vlis uitgebreid in opdracht van de Vlaardingse vereniging *De Ambachtsschool*.

Het postkantoor

Een bijzonder en helaas nog te weinig gewaardeerd gebouw is het Post- en Telegraafkantoor dat in de jaren 1938-'39 verrees aan de Westhavenkade. De Rijksgebouwendienst, die toen nog voor de bouw van postkantoren verantwoordelijk was, wilde het ontwerp eerst uit laten voeren door oud-rijksbouwmeester Johannes A.W. Vrijman. Die had echter op een meer eervolle opdracht gerekend en weigerde daarom, waarna de dienst Johan G. Robbers (1881-1943) voor het ontwerp inschakelde.
Robbers was sinds 1914 in dienst bij de bouwdienst van het ministerie van Justitie (en ontwierp daar de prachtige gevangenis aan de Almelose Wierdenstraat). Bij de totstandkoming van de Rijksgebouwendienst in de jaren 1920 zette hij zijn rijksbetrekking bij die dienst voort. Naast gevangenissen en onderwijsgebouwen werkte hij ook aan postkantoren, waaronder het Vlaardingse.
Het Vlaardingse Post- en Telegraafkantoor is een eenvoudig, sober, maar zeer weloverwogen vormgegeven gebouw. De diverse grote hallen die het gebouwtype kenmerken ontvangen door grote, tot vensterpartijen samengevoegde ramen hun daglicht. Aardig is ook de toegepaste beeldende kunst. Uit de bouwtijd is dat een driedelige gevelsteen met een posthoorn, wapens en een haring, gemaakt door de bekende beeldhouwer prof. Ludwig Oswald Wenckebach (1895-1962). Bij de uitbreiding van het postkantoor in de jaren 1964-'65 door Rijksgebouwendienst-architect A. Schuil (1912) werd eveneens aan de Westhavenkade een tweede beeldhouwwerk geplaatst. Het is een reliëf met lezende en schrijvende figuren van J.H. van Borssum Buisman.
Ten behoeve van die uitbreiding was bijna een decennium eerder al de gereformeerde kerk aan de Landstraat (*gereformeerde kerk A*) aangekocht en gesloopt. Als vervanging van deze kerk en de eveneens gesloopte gereformeerde Kuiperstraatkerk (*gereformeerde kerk B*) werd de Pniëlkerk aan de Henriëtte Roland Holststraat gebouwd.

De Pelmolen

Als een wachter op de kade. Zo is het fabrieksgebouw van de N.V. Hollandse Pelmolen (afbeelding 31) omschreven in de video die door de Commissie Stad en Monument ter gelegenheid van het vijfentwintig jarig bestaan van de Historische Vereniging is gemaakt. Niet alleen door zijn robuuste bouwmassa, maar vooral ook door de unieke plaats, vlak langs de kaderand van de Buitenhaven, is dit meer dan welk ander gebouw het visitekaartje van

Afbeelding 31. De in 1872 tot stand gekomen meelfabriek van de familie Van Dusseldorp. In 1883 werd dit gebouw aanmerkelijk uitgebreid. Het is, qua ontwerp, een voorbeeld van Belgische industriële bouw. Twee maal woedde er brand in De Pelmolen, zoals het gebouw later is gaan heten. Nadat er ongeveer een decennium was gedebatteerd over mogelijkheden om dit unieke gebouw in stand te houden, werden in 1996-'97 woningen (naar ontwerp van Geluk en Treurniet) in het gebouw gerealiseerd (opname 1 juni 1997).

Vlaardingen bij wat we eigenlijk de enige echte entree van de stad mogen noemen: de mond van dè haven. Het is geïmporteerde industriële architectuur, wat we hier zien: het gebouw werd in 1872 gebouwd naar ontwerp van de Ateliers de Construction de L.J. Marie uit het Belgische Marchienne-au-Pont (bij Charleroi). In 1883 werd het gebouw uitgebreid.
Aan de Pelmolen is ook het succesvolle Vlaardingse geslacht Van Dusseldorp verbonden. Niet alleen in Vlaardingen, maar ook in bijvoorbeeld Rotterdam was deze familie actief. De door Adriaan M. van Dusseldorp & Co. aan de Galgkade opgerichte Stoommeelfabriek *De Maas* breidde haar activiteiten uit tot een keten van fabrieken, die vanaf 1916 als MENEBA N.V. (Meelfabriek der Nederlandse Bakkerij) is voortgezet. De activiteiten van Van Dusseldorp waren toen reeds verplaatst naar de Maashaven in Rotterdam, waar grotere schepen konden aanleggen en waar directe spoorwegverbindingen mogelijk waren. De verouderde fabriek in Vlaardingen werd uiteindelijk afgestoten en kwam in handen van de N.V. Hollandsche Pelmolen, die zich hier sinds 1924 met het pellen van peulvruchten bezig hield.
De geschiedenis van het concern van Van Dusseldorp gaat terug tot 1841, het jaar waarin Johannes van Dusseldorp de molen De Bonte Os aan de Galgkade kocht. Met name in de jaren 1870 en 1880 groeide dit bedrijf verder uit en zo ontstond het complex van fabrieksgebouwen ter weerszijden van de Westhavenkade. De meeste van deze gebouwen, waaronder het fraaie, door de Haagse architect A. Stigter ontworpen woonhuis van Piet van Dusseldorp uit 1886 en Villa Becalotti uit 1898, zijn inmiddels verdwenen, maar *de Pelmolen* zelf is gelukkig behouden gebleven.
De Van Dusseldorpen waren overigens niet alleen actief op het gebied van granen. Als medefirmanten van De Dogger Maatschappij zijn zij er waarschijnlijk voor verantwoordelijk dat de architect van de Meelfabriek in Rotterdam en het kantoor van *hun* N.V. Graan Elevator Maatschappij (*Het Elevatorhuis* aan de Rotterdamse Parklaan), Michiel Brinkman, ook in Vlaardingen kon bouwen.

De Dogger Maatschappij

Het in en buiten Nederland befaamde architectenbureau Van den Broek en Bakema, dat ook na het overlijden van beide hoogleraren de naam heeft behouden, heeft een lange geschiedenis achter de rug. Die neemt zijn aanvang in 1910, als Michiel Brinkman (1873-1925) het architectenbureau van Barend Hooykaas jr. verlaat en zelfstandig

Afbeelding 32. Het door Michiel Brinkman ontworpen en in 1916 gebouwde pakhuis van de Dogger Maatschappij aan de noordzijde van de Koningin Wilhelminahaven. Een imposant gebouw, dat zich qua ontwerp -hoewel typisch utilitair- kenmerkt door zorgvuldige detaillering en afgewogen verhoudingen. Zonder meer één van de mooiste monumenten van de stad (opname 17 januari 1997).

gaat werken. Het eerste echt grote project dat deze architect voor zijn rekening mag nemen is de Meelfabriek van Van Dusseldorp aan de Rotterdamse Maashaven.
Nadat het gebouw van de Dogger Maatschappij in Vlaardingen door brand verwoest was, moest een nieuw gebouw voor deze lokatie worden ontworpen en Michiel Brinkman werd uitgenodigd om het ontwerp van dit grote, in 1916 aan de noordzijde van de Koningin Wilhelminahaven tot stand gekomen pand (afbeelding 32) te leveren. Ongetwijfeld hebben de Van Dusseldorpen, mede-eigenaren van de Dogger Maatschappij, een hand in de architectenkeuze gehad. Brinkman bouwde veel industriële gebouwen (onder ander ook voor De Erven van de Wed. J. van Nelle N.V., waarvoor zijn zoon, J.A. Brinkman, die was geassocieerd met L.C. van der Vlugt, later het beroemde fabrieksgebouw in Rotterdam mocht ontwerpen). Michiel heeft zijn bekendheid echter vooral te danken aan zijn grootste woningbouwproject: een complex van 264 galerijwoningen, dat in 1921-'22 verrees in de Rotterdamse wijk Spangen.
Het pand van de Dogger Maatschappij bestaat uit een breed en hoog opgaand gebouw van vijf verdiepingen en een daarachter gelegen lagere aanbouw met binnenplaats. De brede voorgevel kent drie risalieten (vooruitspringende geveldelen), waarin de hijsdeuren zijn opgenomen. De overige assen zijn bezet met vensters met een roede-inde-

ling. Verder is de gevel geleed door een erker. Aan de bovenzijde is over een deel van de gevel een attiek aangebracht en voorts wordt de kroonlijst ondersteund door een breed fries met de tekst 1916 DOGGER MAATSCHAPPIJ A. HOOGENDIJK JZN. Al met al is hier sprake van een zeer zorgvuldig gemaakt ontwerp, dat verwantschap vertoont met de Rotterdamse meelfabriek en zeker niet lijkt op de traditionele visserijpakhuizen.

Katan

De naam Katan is niet alleen verbonden aan de Visscherij Maatschappij *Callenburg* van Louis Katan en de Visscherij Maatschappij *Vlaardingen* van Jos Katan, maar ook aan het opmerkelijke pand op de hoek van Smalle Havenstraat en Westhavenkade (afbeelding 33). In 1905 werd door J. Katan vergunning aangevraagd voor de bouw van drie woon- en winkelhuizen op deze hoek. Nog steeds is daar het fraaie pand te bewonderen, dat bij die gelegenheid is gebouwd. Er zijn weliswaar in de loop der jaren enkele kleine wijzigingen in de gevel tot stand gekomen, maar die zijn beperkt. Bij de bouw was behalve de deur onder de toren links, die toegang gaf tot de trap naar de verdieping, en de deur op de hoek, toegang gevend tot de daar gelegen winkel, in het midden ook nog een teruggelegen portiek met toegangsdeuren. Dit portiek heeft plaats moeten maken voor een venster, maar is nog herkenbaar, doordat de boog een fractie lager is dan de bogen ernaast.

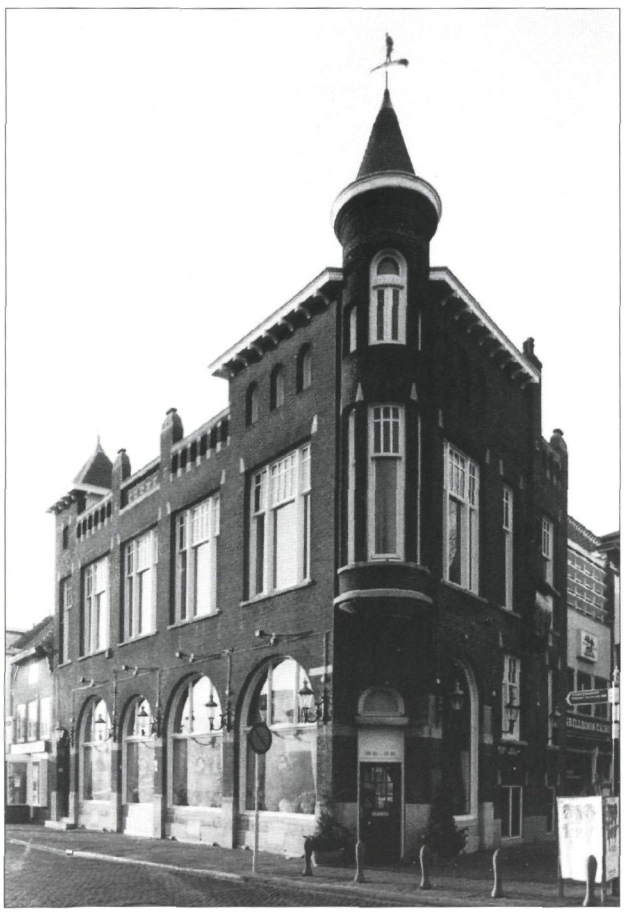

Afbeelding 33. Katan: oorspronkelijk een complex van winkelhuizen op de hoek van de Westhavenkade en de Smalle Havenstraat uit 1905. Het architectenbureau van Jac. van der Vlis was lange tijd in dit pand gevestigd (opname 17 januari 1997)

Gebouwen met ronde hoeken

Aan de Parallelweg staat het massieve, met vrijwel geheel gesloten bakstenen gevels omsloten blok van Van Toors Oliegoedfabriek. Het gebouw is opgericht nadat de eerdere fabriek in 1930 was afgebrand. Ondanks het uiterst sobere karakter, met nauwelijks vensters, is er sprake van een zeer verzorgd architectonisch ontwerp, goed van verhoudingen. Het gebouw is ontworpen door de Vlaardingse architect Jac. van de Vlis, die toen nog samen met J. Snijders een architectenbureau in Vlaardinger-Ambacht had.
Helaas kan men het robuuste fabrieksgebouw tegenwoordig niet meer zien: een meubelhandel die er haar toonzalen in had gevestigd heeft de gevel met metaalplaten laten bekleden. Daardoor lijkt er nu in plaats van het intrigerende oude fabrieksgebouw een saai winkelpand uit de jaren 1980 te staan. Maar misschien is ooit iemand bereid een blikopener op het pand los te laten en de schade die men aan de gevel heeft toegebracht te herstellen.
De hoek van het fabriekspand bij de Prins Hendrikstraat is afgerond. Dat zien we ook bij de gebouwen die ter weerszijden van de Rijkestraat aan de Westhavenkade zijn gebouwd. Deze gebouwen zijn, hoe verschillend ook van doel, grootte en vorm, duidelijk aan elkaar verwant en producten van een zelfde tijd. Vooral gebouw Concordia is een mooi voorbeeld, al is het jammer dat de kleine erkertjes die het gebouw in 1934 aan de zijgevel had meegekregen, inmiddels zijn verdwenen. Concordia verrees in opdracht van de weduwe van H. van Toor (van De Wijnoogst aan de Markt) en werd net als Van Toors Oliegoedfabriek ontworpen door Jac. van der Vlis. Het gebouw aan de andere zijde van de Rijkestraat kwam in 1924 tot stand voor de N.V. Onderling Havenbedrijf

Vlaardingen (ontwerp A. Maarleveld) en huisvestte sinds 1934 de toonzalen van loodgieter A. Polderman uit de Rijkestraat.

Kantoor Havenbedrijf Vlaardingen Oost

Aan de Schiedamsedijk, schuin tegenover station Vlaardingen Oost, staat nog een product van die jaren: een kantoorgebouwtje (afbeelding 34). Het is nog redelijk gaaf en hoewel de oorspronkelijke kozijnen zijn vervangen en het gebouwtje zichtbaar is uitgebreid, is het desondanks een goed voorbeeld van de architectuur van rond 1930.
Het is in hoofdzaak een eenvoudig, blokvormig gebouw dat alleen aan de noordzijde één verdieping hoog was en overigens twee bouwlagen telt. Plasticiteit heeft het gebouw gekregen door de uitgebouwde en in verschillende gedeelten iets hoger opgetrokken partij die ingang en trappenhuis herbergt. Die partij heeft nog eens extra accent gekregen met een verticale raamstrook en enkele horizontale vensters. De luifel van de ingang is naar links doorgetrokken en vormt de verbinding met een lage uitbouw die aan die zijde, bij de ingang van het terrein, is gemaakt. Zijn ter rechterzijde van de ingangspartij de vensters als losse gaten regelmatig over de gevel verdeeld, aan de linkerzijde zijn de vensters tot om de kop van gebouw en uitbouw omlopende stroken verzameld, zodat het gebouw als het ware over de Vulcaanhaven uitkijkt.

Afbeelding 34. Kantoorgebouw Vlaardingen Oost (Schiedamsedijk - Vulcaanweg, bij de entree naar de Vulcaanhaven). Fraai, goed onderhouden en typerend voor de bouwtijd (jaren 1930) (opname 1 juni 1997).

Kleine monumenten

Elke tijd heeft zo zijn typerende uitmonstering van het openbare gebied. Het zijn vaak bijna vanzelfsprekend aanwezige onderdelen, waaraan we zo vaak voorbij lopen dat ze inmiddels gewoon en onbeduidend lijken. De waarde ervan wordt daardoor slechts zelden beseft. Ongemerkt haast verandert de uitmonstering van de stad, zich voortdurend aanpassend aan de tijdsgeest. Een goed voorbeeld hiervan, nog tamelijk recent, vormen de urinoirs van sierbeton waarvan er tot voor kort vele in heel Nederland waren te vinden. Wie thans nog een exemplaar wil zien zal goed moeten zoeken, want bijna overal zijn deze *krullen* verdwenen. Een ander voorbeeld is de telefooncel, die werd ontworpen door het al eerder genoemde architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt. Dit eertijds zo vanzelfsprekende straatmeubilair heeft plaats moeten maken voor modernere uitvoeringen.
Met de aanleg van waterleiding verdwenen in heel Nederland bijna alle pompen die voor die tijd in de drinkwaterbehoefte voorzagen. Zo zijn de pompen, die ter weerszijden van de visbank stonden en (niet al te gezond) water van de bodem van de Oude Haven oppompten verdwenen met de komst van de waterleiding.
De toename van het verkeer leidde niet alleen tot doorbraken en wegverbredingen, ook in de straten die op de oude breedte werden gehandhaafd veranderde het nodige. Stoepen en stoephekken voor de huizen zijn ten behoeve van de doorgang van het verkeer planmatig en met grote bedrevenheid van het gemeentebestuur weggevaagd uit het straatbeeld. Uiteraard verdwenen ook de tollen en de bijbehorende tolhekken, in Vlaardingen bijvoorbeeld aan het Emaus, aan het begin van de Zuidbuurt en in Vlaardingen Oost.
De palen met de bovengrondse telefoondraden en de gaslantarens van eertijds zijn inmiddels allemaal verdwenen. Bestratingen zijn gewijzigd en de oude handvorm klinkers die voor veel straten de eerste verharding waren zijn door betonklinkers of asfalt, betontegels en andere moderne materialen vervangen.
Toch blijft er wel eens, min of meer per ongeluk, iets achter. Dat geldt bijvoorbeeld voor de oude sluisdeur tussen de Oude Haven en de Buitenhaven. Strikt genomen is deze deur na de komst van de nieuwe schutsluis overbodig. De deur en het daarbij behorende bedieningsmechanisme zijn tot op heden echter bewaard gebleven.
In de Kuipershof, tussen het warenhuis van C&A en de Korte Hoogstraat, ligt nog een klein stukje Achterstraat, waarmee duidelijk is dat de min of meer nog toevallig in deze hof staande gebouwen (waaronder het aardige gebouw van de handelsdrukkerij Dorsman & Odé) oorspronkelijk aan een straat en niet midden in een achterhof stonden.

Afbeelding 35. Aangeboden door de bevolking van Vlaardingen ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina: de koninginnelantaren aan de Parallelweg (opname 11 januari 1997).

Aan sommige huizen vinden we nog de gietijzeren beugels, waaraan vroeger de straatverlichting, aan draden boven de weg gehangen, was bevestigd. Op een enkele plaats binnen de spoordijk die in de jaren 1920 tot waterkering werd gepromoveerd, vinden we nog de sporen van de sponningen waarin bij hoog water de vloedplanken werden aangebracht, die de stad tegen overstroming moesten beschermen.
Aardig zijn de diverse stichtingsstenen die, meestal ter herinnering aan de eerste steenlegging, in gevels werden opgenomen. Daarvan zijn er nog talloze uit deze periode terug te vinden. Een bijzondere gevelsteen vinden we terug aan de Westhavenkade, waar in 1912 op de plaats van het vroegere Jagerijpakhuis een kantoor met werk- en opslagruimte voor de rederij De Zeeuw en Van Raalt werd gebouwd. Dit fraaie gebouw van architect A. Maarleveld, met een voor die tijd typerende moderne architectuur, houdt de herinnering aan het Jagerijpakhuis levend met een hardstenen gevelsteen die als bekroning boven de ingang is geplaatst. Het vervangt de oorspronkelijke gevelsteen (uit 1673) en bevat naast een afbeelding van een zeilend hoekerschip de tekst *1673 / De Jagerij / 1912*. Een in dit verband eveneens vermeldenswaardig kleinood is het gesneden, gepolychromeerde houten uithangbord van de sigarenfabriek *De Zeeman*, dat al weer lange jaren schuin tegenover de voormalige fabriek aan de Hoogstraat, aan de gevel van de winkel *De Zeeman* prijkt.

Bijzonder is dat deze stad twee lantarens rijk is, die beide zijn opgericht ter ere van koningin Wilhelmina. De oudste staat bij het station Vlaardingen Centrum (afbeelding 35). Aanleiding tot de bouw vormde de troonsbestijging van de vorstin, toen zij de leeftijd van achttien jaar had bereikt. De lantaren werd ontworpen door K. Kramer en werd door de Delftse firma Braat vervaardigd. Of het naijver was of niet, in elk geval werd enkele decennia later ook in Vlaardinger-Ambacht een lantaren ter ere van Wilhelmina opgericht. Deze lantaren stond oorspronkelijk voor het raadhuis van deze gemeente, op het Plein Emaus. Om de doorstroming van het verkeer op de toen zeer drukke route tussen het centrum en de Babberspolder te bevorderen heeft men deze lantaren later verplaatst naar het Burgemeester De Bordesplein.

Milieuzorg helpt monumenten

Op de scheiding die dit betoog maakt tussen de *jonge* en de *nieuwe* monumenten is het wellicht goed om enkele opmerkingen te maken over een nieuw argument om historische gebouwen te behouden. Tamelijk recent nog zijn tal van relatief jonge, doorgaans technisch nog in goede staat verkerende gebouwen gesloopt, zoals bijvoorbeeld het *jonge* monument Nieuwe Kerk aan de Binnensingel of, uit de periode van de *nieuwe* monumenten, het politiebureau (1955-'56, architect prof. M.F. Duintjer, de architect die onder andere ook de kolenkit, Opstandingskerk, in Amsterdam, de Thomaskerk in Zeist en de Nederlandse Bank op het Amsterdamse Frederiksplein ontwierp), het recreatiegebouw van de E.N.C.K. aan de Westlandseweg (opgeleverd maart 1959, architecten Jac. van der Vlis en Joh. van Pelt) en het Kolpabad, een uitermate fraai ontwerp van directeur Gemeentewerken ir. Jacob Johannes Kolpa (1891-1954). In vrijwel alle gevallen zou het denkbaar zijn geweest de

bestaande gebouwen, na een verbouwing of aanpassing, voor de toekomst te behouden. Slechts in een enkel geval was sloop misschien onvermijdelijk, bijvoorbeeld vanwege de aanleg van nieuwe wegen of wijken. Dat geldt wellicht voor het eertijds vlak bij de boerderij Holy gelegen zogenaamde *Vliegtuighuis*. Dit huis werd in 1937 in opdracht van Dogger Maatschappij-directeur A. Hoogendijk gebouwd naar ontwerp van de bekende architect prof. ir. J.H. van den Broek.
Vooruit kijkend naar mogelijke ontwikkelingen in de toekomst weten we dat het voortbestaan van vele gebouwen ter discussie zal komen te staan. Dat geldt bijvoorbeeld in het gebied rond het Grote Visserijplein, waar talloze industrie- en opslaggebouwen hun functie zullen verliezen en ook bij een verplaatsing van het Shell Sportpark *De Vijf Sluizen*, waarin nu nog het fraaie, uit 1953 stammende gebouw van S. van Riet is gelegen (inwendig overigens geheel verknoeid). Enigszins verloren, naar het lijkt wachtend op sloop, staat op het veld van De Hollandiaan in het sportpark Het Nieuweland, het in 1952-'53 door architect L. Poldervaart (1911-1982) ontworpen verenigingsgebouw van de voetbalclub. De architect, sinds zijn negentiende jaar al werkzaam -eerst als bouwkundige- bij de NV Hollandia en later bij Nestlé, heeft deze zeldzame keer dat hij in Vlaardingen buiten de hekken van het fabriekscomplex kon bouwen gebruikt om ons een architectonisch pareltje te schenken, dat beter verdient dan de huidige deplorabele staat.
Bij afwegingen om een gebouw te slopen dan wel opnieuw te gebruiken speelt het economische aspect altijd een belangrijke rol. Als nieuwbouw goedkoper is dan het opknappen en opnieuw in gebruik nemen van een oud gebouw dan is het pleit meestal al beslist: het oude gebouw heeft zijn langste tijd gehad.
Opknappen en herinrichten vergt vooral arbeid, nieuwbouw vooral materiaal. Onze voorouders konden over relatief goedkope arbeid beschikken terwijl materiaal naar verhouding duur was. Het is niet voor niets zo, dat veel huizen in de oude stad nog in de kern uit de zestiende of zeventiende eeuw stammen. Waar dat maar enigszins mogelijk was gebruikte men het bestaande gebouw, vooral omdat daarmee veel materiaalkosten bespaard konden worden.
Bij hergebruik van bestaande gebouwen wordt het casco meestal in stand gehouden, terwijl de invulling daarvan de meeste wijzigingen ondergaat. Als we kijken naar de *energie-inhoud* van bouwmaterialen, dan zien we dat juist de materialen die aan het casco zijn verwerkt, zoals baksteen metselwerk en beton, de meeste energie hebben gevergd. Bewust omgaan met het milieu houdt dus onder andere in dat we moeten proberen de bestaande baksteen- en betonconstructies, die ook voor wat betreft de technische levensduur daarvoor prima geschikt zijn, zo veel mogelijk te behouden en door wijziging van de invulling voor modern gebruik geschikt te maken. Nu moet die keuze vooral nog op basis van vrijwilligheid worden gemaakt. Als het tot een *eerlijkere* toedeling van kosten komt en het gebruik van energie en grondstoffen ook economisch zwaarder gaat wegen, zal ook om financiële redenen steeds meer van hergebruik van oude gebouwen sprake zijn. Deze wijziging in de economie is onafwendbaar; de vraag is alleen wanneer en hoe snel deze zich zal voltrekken en hoeveel van onze oude gebouwen daarvan nog profijt zullen hebben.

De nieuwe monumenten

Het is nog niet zo lang geleden dat de belangstelling voor de *jonge* monumenten hand over hand toenam en uiteindelijk leidde tot de door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in samenwerking met de provincies en de grote steden in gang gezette actie om deze monumenten te inventariseren, selecteren en, waar nodig, als monument te gaan beschermen. Inmiddels hoort men in de wereld van de monumentenzorg steeds meer kritiek op de regel dat een monument vijftig jaar oud moet zijn, voordat het beschermd kan worden. Men beseft dat door de gewijzigde omstandigheden steeds meer gebouwen met sloop worden bedreigd, voor zij die leeftijd van vijftig jaar kunnen bereiken. Enkele voorbeelden hiervan zijn al genoemd. Het is echter geen eenvoudige zaak om architectuur die zo recent tot stand is gekomen dat de monumentenzorgers er zelf soms nog getuige van zijn geweest, op hun merites te beoordelen. Er is immers een zekere afstandelijkheid voor nodig om de waarde van architectuur te kunnen beoordelen, los van de emoties die horen bij de aanleg, ongeacht of deze nu euforie of verguizing inhielden. Toch zal er ook zeker in Vlaardingen niet aan ontkomen kunnen worden, ons een oordeel over de nieuwe monumenten te vormen. De stad is immers voor een belangrijk deel juist in de laatste vijftig jaar tot stand gekomen.

Woonhuizen van Wils en Buys & Lürsen

Jan Wils werd in 1891 in Alkmaar geboren. Voordat hij zich in 1916 als zelfstandig architect vestigde, werkte hij enige jaren op het bureau van dr. H.P. Berlage. In de vernieuwing van de Nederlandse architectuur speelde hij een belangrijk rol. Hij werkte samen met J.J.P. Oud en Theo

van Doesburg en was aangesloten bij de fameuze architecten- en kunstenaarsgroep De Stijl. Zijn meest spraakmakende werk is wel de Papaverhof, een serie middenstanderswoningen in Daal en Berg te 's-Gravenhage. Ook het Olympisch Stadion te Amsterdam (1926-'28) is van zijn hand.
In 1949 ontwierp hij voor de Stichting Huizenbezit Vlaardingen (voor employés van Shell) in Vlaardingen een groot complex van woningen, dat behalve de gevelwanden van het Mendelssohnplein (afbeelding 14) ook delen van de daartoe leidende straten omvat. Het is één van zijn grotere opdrachten en het werk behoort zeker niet tot het minste uit zijn omvangrijke oeuvre. De portiekwoningen zijn in hoofdzaak nog traditioneel gebouwd en hebben gevels van baksteen metselwerk. De vensters (oorspronkelijk stalen ramen) zijn voor een deel uitgevoerd als losse gevelopeningen en overigens tot verticale elementen vergaard en met de betonnen borstweringen binnen een betonnen kader geplaatst. Zowel in verticale zin (met name met de trappenhuizen) als in horizontale zin (door toepassing van een basement en, bij een deel van de blokken, een enigszins teruggelegen bovenste bouwlaag) zijn de gevels verder geleed.
De Stichting Huizenbezit Vlaardingen had blijkbaar een voorkeur voor wat oudere, gerenommeerde architecten, want ook de tweede grote opdracht van deze instelling ging naar een bekend bureau.
Iets jonger dan Jan Wils was Jan Willem Eduard Buys; hij werd in 1889 op Sumatra geboren en studeerde bouwkunde in Delft. Net als voor Jan Wils geldt ook voor Buys, dat zijn naam uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis niet is weg te denken. In 1924 associeerde Buys zich met Joan B. Lürsen. Hun bekendste werken zijn onder andere de Rudolf Steinerkliniek (Parklaan 26, 1926) en De Volharding (Grote Marktstraat 22, 1927-'28) in 's-Gravenhage en het gebouw van De Arbeiderspers (1929-'30) in Amsterdam.
In 1949-'51 werden in de Indische Buurt in Vlaardingen, eveneens voor de Stichting Huizenbezit Vlaardingen, naar ontwerp van Buys en Lürsen circa 300 woningen opgetrokken: de bekende witte huisjes met zwarte schoorstenen. Het bouwsysteem was tamelijk experimenteel (er werden afvalproducten uit de mijnen toegepast voor de gevels) en helaas heeft het feit dat een en ander technisch niet geheel perfect was er mede toe geleid dat de architectuur inmiddels nogal is aangetast. Maar ook de verkoop van het bezit, waardoor nu elk huis een andere eigenaar heeft, is daar debet aan: de karakteristieke oorspronkelijke voordeur met *patrijspoort* bijvoorbeeld is nog slechts hoogst zelden aan te treffen. Ook de oorspronkelijke tuinindeling, met de gezamenlijke gebieden achter de achtertuinen en de voortuinen met de wel zeer bijzondere schuin verlopende toegangspaden, een vroeg werk van de bekende tuinarchitect W.J. (Mien) Ruys, is slachtoffer van de individualisering van het bezit geworden. Ondanks de vergaande aantastingen van het oorspronkelijke concept vormt het complex van Buys en Lürsen echter nog steeds een karakteristieke en aangename woonbuurt.

Station Vlaardingen Oost

Toen het station Vlaardingen Oost (afbeelding 36) in 1954 werd ontworpen was ir. K. van der Gaast bij de Nederlandse Spoorwegen naast ir. S. (Sybold) van Ravesteyn en ir. H.G.J. Schelling als derde architect pas in vaste dienst van de N.V. Nederlandse Spoorwegen gekomen. Van Ravesteyn werkte ongeveer gelijktijdig aan het Rotterdamse Centraal Station, Van der Gaast onder andere aan de stations Eindhoven en Arnhem Velperpoort. Gezien de overeenkomsten in architectuur en materiaalgebruik kan het niet anders dan dat Van der Gaast in die periode nog werd beïnvloed door het werk van Van Ravesteyn. Niet veel later zou het werk van Van der Gaast al een geheel andere kant opgaan, zoals iets verderop aan de spoorlijn aan het station Schiedam-Centrum (1963) is te zien.

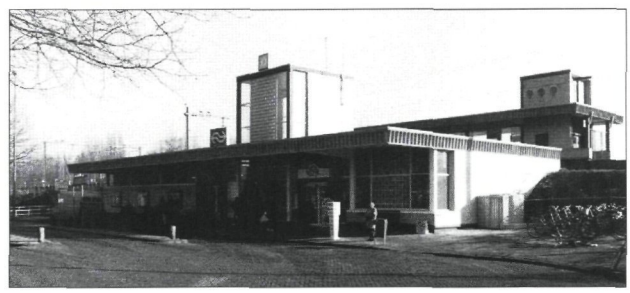

Afbeelding 36. Eén van de eerste stations die ir. K. van der Gaast ontwierp voor de N.V. Nederlandse Spoorwegen en waarin nog duidelijk de invloed van zijn oudere collega Sybold van Ravesteyn is te bespeuren: station Vlaardingen Oost, ontworpen 1954 en gereedgekomen 1956 (opname 17 januari 1997).

Vlaardingen Oost is een buitengewoon aardig station, zoals het daar neergevlijd is langs de spoordijk. Hoewel de perfecte verhoudingen en het fraaie gebaar dat Van der Gaast hier langs de dijk maakte inmiddels door een wildgroei aan bomen aan het zicht is onttrokken, is het station nog steeds een klein pareltje, waar we als stad zuinig op moeten zijn. Naast het station, nog onder het perron, ligt

het viaduct waar de Kesperweg zich onder de sporen door een weg van Schiedam naar Vlaardingen baant. De Vlaardingse beeldhouwer Govert van Brandwijk ontwierp voor dit viaduct, dat als een stadspoort voor de nieuwe woonwijk is gelegen, een betonplastiek waarin symbolen van Vlaardingen zijn verwerkt.

Stadsgehoorzaal

Nu we de naam van Sybold van Ravesteyn hebben laten vallen gaan we maar meteen verder met de Stadsgehoorzaal (afbeelding 37). Van Ravesteyn werkte een groot deel van zijn leven voor de N.V. Nederlandse Spoorwegen, maar heeft naast spoorwegarchitectuur ook nog andere gebouwen op zijn naam staan. Tot zijn bekendste gebouwen behoort een schouwburg, weliswaar niet de Vlaardingse, maar een eerder werk: Kunstmin in Dordrecht. Sinds 1940 werkt hij ook aan zijn, gemeten naar het oppervlak, grootste project: Diergaarde Blijdorp in Rotterdam. Het ontwerp van de Vlaardingse cultuurtempel stamt uit 1951. Het ontwerp is geïntegreerd met de al bestaande Harmonie en het aan de Schiedamseweg staande herenhuis en moest bovendien passen op de beperkte ruimte die de tuin van de Harmonie de nieuwbouw bood.

Afbeelding 37. Is de voorzijde van de Stadsgehoorzaal door de wat armoedig uitgevoerde uitbreiding niet meer wat je ervan zou mogen verwachten, hier aan de achterzijde is de opbouw van het complex nog grotendeels oorspronkelijk. De Harmonie, een herbouw van het begin van deze eeuw, werd uitgebreid met de stadsgehoorzaal. Toneeltoren, zaal en foyer zijn ook in het exterieur duidelijk van elkaar te onderscheiden. De vormgeving is typisch Van Ravesteyn (opname 7 februari 1997).

De stadsgehoorzaal is niet het beste werk van Van Ravesteyn, maar desondanks zeker wel interessant. Elementen die in zijn andere werken naar voren komen, zijn ook hier aanwezig. Naast een vrij zakelijke, functionele opbouw (ook bij de Stadsgehoorzaal zijn de te onderscheiden functies binnen het gebouw duidelijk afleesbaar aan de buitenkant) is dat natuurlijk het zwierige gebaar waarmee tal van details zijn vormgegeven. Bij deze cultuurtempel werd verder ruimschoots gebruik gemaakt van toegevoegd ornament, zoals bijvoorbeeld de maskers die in de gevel zijn opgenomen.

Cincinnati en ander werk van Maaskant

H.A. (Huig) Maaskant, die tot 1954 was geassocieerd met ir. W. (Willem) van Tijen, heeft enkele van de meest opmerkelijke nieuwe monumenten van ons land op zijn naam staan. Daartoe behoren het Groothandelsgebouw, het Hiltonhotel en de Euromast in Rotterdam, de pier van

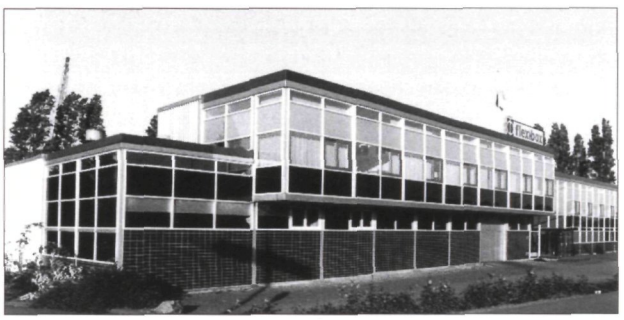

Afbeelding 38. Gerfa Gereedschappenfabriek (thans Flexibox) aan de Schiedamsedijk. Eén van de drie ontwerpen van architect Huig Maaskant die Vlaardingen kent. (opname 1 juni 1997).

Afbeelding 39. Het Nederlandse kantoor van de machinefabriek Cincinnati, ontworpen door het bedrijfsbureau van deze Amerikaanse internationale onderneming. In tegenstelling tot de fabriekshallen achter het gebouw wilde men het ontwerp van het representatieve gedeelte blijkbaar niet aan een Nederlandse architect overlaten. (opname 1 juni 1997).

Scheveningen en het Tomadohuis in Dordrecht. In Vlaardingen was Maaskant werkzaam als ontwerper van fabrieksgebouwen. Aan de Schiedamsedijk ontwierp hij de Gerfa gereedschappenfabriek (afbeelding 38), een prachtig voorbeeld van de naoorlogse functionalistische bouwkunst. Iets verderop tekende Maaskant in 1952-'53 voor de machinefabriek Cincinnati Nederland. Deze international koos er voor het kantoorgebouw (als verkleinde kopie van het in de Verenigde Staten gelegen hoofdkantoor) te laten ontwerpen door het eigen bedrijfsbureau (afbeelding 39); daarmee werd Vlaardingen een opmerkelijk product van Amerikaanse architectuur rijker. Achter dit kantoorgebouw staan nog de in wit en zwart uitgevoerde fabriekshallen met de gekromde sheddaken, die net als het Gerfa gebouw tot stand zijn gekomen naar ontwerp van Maaskant.
Later associeerde Huig Maaskant zich met Van Dommelen; deze laatste architectencombinatie was verantwoordelijk voor het ontwerp van *Het Casimir* (het voormalige gemeentelyceum prof. R. Casimir) aan de Claudius Civiluslaan in de Westwijk; de eerste paal voor dit schoolgebouw werd op 6 mei 1961 geslagen.

De Technische School aan de Deltaweg

D. (Dirk) Roosenburg begon zijn carrière door kortstondig te werken bij J. Stuyt en daarna bij Berlage en bij de Dienst Landsgebouwen Tweede District (later opgegaan in de Rijksgebouwendienst). Na zich gevestigd te hebben als zelfstandig architect ontwikkelt hij zich tot één van de vooraanstaande, zij het qua stijl enigszins eigenzinnige moderne architecten. Bekend zijn de gebouwen die hij ontwierp voor Philips in Eindhoven (naast de betonnen lichttoren uit 1920-'21 aan de Emmasingel, het meest markante Philipsgebouw, bijvoorbeeld ook het opmerkelijke *Radiomonument* aan de Alberdingk Thijmlaan uit 1936) en de Rijksverzekeringsbank aan de Apollolaan in Amsterdam (1937-'39). Aan het eind van zijn omvangrijke oeuvre vinden we de school die hij, in samenwerking met de architecten Verhave en Luyt, ontwierp aan de Veersingel (Deltaweg): de Technische School. Het schoolgebouw is ruim opgezet, waarbij de belangrijkste functies ook in het architectonisch ontwerp zijn gearticuleerd. De theorielokalen en de werkplaatsen zijn elk in een eigen bouwvolume ondergebracht, waardoor het ontwerp heel helder van opzet is. De architectuur kenmerkt zich door een zeer sobere vormgeving. Betonnen, flauw hellende daken die over de gevels uitkragen met een daaraan geïntegreerde goot, sobere bakstenen gevels met stalen ramen (later in hout vervangen). Goed van verhoudingen en zorgvuldig ontworpen met een spaarzaam gebruik van middelen, maar wel als een groot gebaar gelegen aan een enorm gazon met daarin één simpel kunstgranieten beeldje: goede architectuur smaakt ook zonder slagroom.

Kerken en scholen

In de nieuwe woonwijken moesten uiteraard ook scholen en kerken verrijzen. In de scholenbouw werd al snel, net als bij de woningbouw, gegrepen naar industrialisatie en seriebouw. Vergelijken we de scholen van de Babberspolder en de Westwijk bijvoorbeeld door deze op chronologische volgorde naast elkaar te leggen, dan zien we een ontwikkeling van traditioneel bouwen (dragende gemetselde baksteen muren en hellende met pannen gedekte daken) in de Babberspolder naar het gebruik van systeembouw in Hoogkamer. De invloed van de architect op het ontwerp neemt, net als bij de woningbouw, af naarmate meer wordt gedicteerd door het gebruikte bouwsysteem. Overigens hebben scholen met de woningen gemeen, dat er vanwege de rijksoverheid strenge *voorschriften en wenken* werden uitgevaardigd, waardoor veel van het ontwerp van hogerhand werd gedicteerd.
Bij de kerkenbouw is deze ontwikkeling nauwelijks te zien, al is de hervormde Rehobothkerk uit 1957 (aan de Billitonlaan, van de Rotterdamse architect ir. M.C.A. Meischke, in samenwerking met de Vlaardinger J. Snijders) in grote lijnen een kopie van eveneens door hen ontworpen Immanuëlkerk in de Babberspolder (1951). De Immanuëlkerk bleek immers goedkoop te zijn, hetgeen de Hervormde Gemeente, in een tijd waarin van veel (dure) kerkbouwactiviteiten sprake was, natuurlijk goed van pas kwam. Het oorspronkelijke (en veel betere) plan voor de Rehobothkerk werd gemaakt door de architecten Van Woerden en Van der Vlis. Het behelsde een achthoekige kerkzaal en een daaraan verbonden, gedeeltelijk op pylonen rustend bijgebouw. Helaas bleek dit plan bij aanbesteding het budget ruim te overschrijden, waarna men besloot het tamelijk smakeloze ontwerp van de Immanuëlkerk te herhalen.
De eerste naoorlogse kerk was overigens de Emmauskerk (1952), die werd ontworpen door de al eerder (Oosterkerk) genoemde B.W. Plooy en de Vlaardinger J. Snijders. Ook dit ontwerp blinkt niet uit door architectonische creativiteit. De Gereformeerde Kerk had blijkbaar een inhaalslag te leveren, want vrijwel gelijktijdig verrees de Pniëlkerk (afbeelding 40), een werk van de Vlaardingse architect Jac. van der Vlis en zijn medewerker Joh. van Pelt. De Pniëlkerk moest niet alleen de kerk aan de Kuiperstraat, maar ook die aan de Landstraat vervangen.

Afbeelding 40. Op het moment waarop dit artikel wordt geschreven (medio 1997) is dit het meest bedreigde Vlaardingse nieuwe monument: de Pniëlkerk. Als gevolg van secularisatie en toenemende samenwerking tussen kerkelijke groeperingen worden kerkgebouwen overbodig. De Pniëlkerk is een schepping van de Vlaardingse architect Jac. van der Vlis. Zoals ook bij de andere gereformeerde kerken zijn de nevenruimten in het zelfde bouwvolume opgenomen als de kerkzaal, namelijk op de begane grond (doosmodel). Boven de hoofdingang (niet zichtbaar op deze foto) bevindt zich een kunstwerk dat de gebeurtenissen bij Pniël verbeeldt, een vroeg werk van Leen Droppert. (opname 16 mei 1997).

Van der Vlis, die dit werk aan een meervoudige opdracht heeft te danken, realiseert met de Pniëlkerk zijn chef-d-oeuvre. Vooral de kerkzaal met zijn magnifieke licht- en ruimtewerking is in dit verband het noemen waard.
Het kleine kerkje van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) vond een plek in de bestaande stad: op de hoek van de Abraham Kuyperstraat en de Groen van Prinstererstraat. Het is op 2 september 1954 in gebruik genomen.
Bijzonder was de Heilige Geestkerk (1958, ontworpen door Nico van der Laan), maar die is inmiddels helaas alweer gesloopt. De nog bestaande kerken uit de jaren 1950 zijn, met uitzondering van de Pniëlkerk, geen van alle zo bijzonder, dat ik ze het stempel *monument* mee zou willen geven. De Pniëlkerk is een verrassend modern gebouw voor Van der Vlis (die, zo blijkt ook uit zijn kantoor voor het Energiebedrijf aan de Hoflaan, zonder de traditionalistische architectuur te verlaten, daarbinnen wel vernieuwend werk kon maken). De kerk lijkt geïnspireerd te zijn op een eerder, door één van Van der Vlis' leermeesters, Gijsbert Friedhoff, gebouwde kerken. Friedhoffs *First Church of Christian Science* te Amsterdam uit 1937 lijkt model voor de Pniëlkerk te hebben gestaan.

Jac. van der Vlis (1899-1973) ving zijn loopbaan aan als timmerman, maar begon direct na de ambachtsschool ook een bouwkundige (avond-)studie aan de Rotterdamse academie. Aan het eind van die studie werkte hij als tekenaar bij het bureau van de bekende (Delftse School) architect en hoogleraar M.J. Granpré Molière. Na het vervullen van de dienstplicht en het afronden van de studie (1920) werkte hij bij de Vlaardingse architect A. Maarleveld en bij het bureau van de latere rijksbouwmeester ir. Gijsbert Friedhoff. Omstreeks 1932 startte hij, na enkele jaren met J. Snijders samengewerkt te hebben, een eigen architectenbureau. Talloze Vlaardingse gebouwen zijn door hem ontworpen. Sommige daarvan komen in dit artikel aan de orde; daarnaast ontwierp hij onder andere woningen, scholen, kerken (bijvoorbeeld ook de gereformeerde Maranathakerk in de Westwijk) en fabrieksgebouwen. In de jaren 1950 trad Johan van Pelt bij hem in dienst (het bureau bestaat nog steeds, als architectenbureau Van Pelt en Louter, nu onder directie van ing. J. Louter).
Samen met H.D. Bakker ontwierp Jac. van der Vlis het bejaardentehuis Vaartland. De Pniëlkerk, met zijn bijzondere getande gevels en zeer indrukwekkende kerkzaal blijft echter zijn fraaiste en meest overtuigende ontwerp.
De later, in 1963-'64, tot stand gekomen hervormde Ichthuskerk in de buurt Hoogkamer (architect ir. J.B. baron van Asbeck) is, als je het gebouw voor de eerste maal beschouwt, niet zo'n opmerkelijke kerk. Van Asbeck bouwde meer kerken, die meestal opvallender zijn dan deze eenvoudig ogende opeenstapeling van blokken. De architect ontleent zijn landelijke bekendheid niet aan deze ontwerpen, maar veeleer aan de restauraties die onder zijn leiding ten uitvoer zijn gebracht. Vooral de restauratie van Paleis Het Loo, waar hij de plotseling overleden architect Royaards opvolgde, gaf hem landelijke bekendheid. Dat deze kerk van Van Asbeck hier toch wordt genoemd heeft meer te maken met de grondslag van het ontwerp. De ordening en indeling van de ruimten is in hoge mate terug te leiden tot liturgische beginselen. Hoewel het liturgisch centrum behalve in de eerste schetsen niet op het oosten is gericht (de kerk is niet geörienteerd), past het ontwerp verder vrijwel naadloos in de principes die Alberdingk Thijm een eeuw eerder in zijn exposé *De Heilige Linie* naar voren bracht en die vooral zijn weerslag hadden op de rooms-katholieke kerkenbouwtraditie hier ten lande. Een dergelijke liturgische basis voor een protestantse kerk maakt haar zeker noemenswaardig. Overigens zijn hier gebruikte thema's ook terug te vinden in andere kerken van Van Asbeck, zoals in de hervormde Paaskerk te Amsterdam (1964).
Vlakbij de Ichthuskerk, op het Erasmusplein, staat de

rooms-katholieke kerk die in 1966-'67 werd gebouwd om de Willibrorduskerk aan de Surinamesingel te vervangen. Deze kerk, die werd ontworpen door de Rotterdamse architect P.C.J. Blaauwhof, is niet alleen van belang vanwege zijn aardige architectuur maar vooral vanwege zijn stedebouwkundige positionering. De kerk ligt heel fraai half in een waterpartij; de open klokkentoren staat los daarvan midden in het water, precies op het snijpunt van de wegassen van Marnixlaan en Dirk de Derdelaan.
Van de scholen voor het algemeen voortgezet onderwijs noem ik hier nog *Het Groen*: het door ir. B.J.K. Cramer en Corn. Elffers ontworpen Groen van Prinstererlyceum aan de Rotterdamseweg (afbeelding 41). Net als bij andere scholen voor voortgezet onderwijs bood het programma, dat ruimer en gevarieerder was dan bij lagere scholen, meer architectonische vrijheid. Behalve in de uitmonstering van de gevels vond dit vooral zijn uitdrukking in het onderscheiden van verschillende bouwvolumes voor de diverse functies en de schakeling daarvan, op het beschikbare terrein.

Afbeelding 41. Het oudste deel van het Groen van Prinstererlyceum aan de Rotterdamseweg (later uitgebreid langs de Van Hogendorplaan), een ontwerp van B.J.K. Cramer en C. Elffers. (opname 25 mei 1997).

De Rembrandt-U.L.O. aan de Groen van Prinstererstraat (1957) is, evenals een aantal lagere- en kleuterscholen, ontworpen door Jac. van der Vlis. Aan en bij de Rembrandt-U.L.O. vinden we overigens ook het resultaat van de eerste opdracht die de Vlaardingse beeldende kunstenaar Leen Droppert realiseerde: een losstaand bronzen beeldje van een fluit spelende jongen met daarachter een gevelreliëf met als voorstelling een koppel vliegende vogels.
Het gemeentelyceum Prof. R. Casimir van Maaskant en Van Dommelen (1961-'62) heb ik hiervoor al genoemd. Net als de Willibrorduskerk ligt ook dit gebouw half in het water. Bijzonder fraai is hier ook de toepassing van beeldende kunst, in de vorm van een fors bronzen beeld (La Jeunesse) van Carel Kneulman.

Afbeelding 42. Het uit het begin van de jaren 1950 stammende complex van brandweer, ambulancedienst en gemeentereiniging aan de Hoflaan is het meest uitgesproken Delftse School-ontwerp van de Vlaardingse architect Jac. van der Vlis (opname 17 januari 1997).

Brandweercomplex

In 1951 ontwierp Jac. van der Vlis de gebouwen van gemeentelijke diensten aan de Hoflaan (brandweer, gemeentereiniging etc., afbeelding 42). Het is wellicht zijn meest uitgesproken Delftse School-ontwerp. De topgevels van de bouwdelen zijn uitgevoerd als vlakke tuitgevels die op de top zijn afgesloten met een zich naar boven iets verbredende hals en waarvan de tuit aan weerszijden aanvangt op een enigszins uitkragend oor. Dit thema is consequent -tot in de slangentoren- toegepast. Boven de gevelopeningen zijn bakstenen rollen of bogen aangebracht. Die vangen aan op natuurstenen aanzetstukken; soms zijn ook natuurstenen sluitstenen toegepast. Helaas hellen de zadeldaken -en daarmee ook de tuitgevels- nogal flauw, waardoor het geheel wat slapjes oogt. Desondanks is het complex toch een goed voorbeeld van het werk van deze architect, die jaren vanuit zijn bureau in het gebouw Katan aan de Westhavenkade een stempel op de stad heeft gedrukt. Gelukkig is in de plannen voor de herontwikkeling van het gebied rond het Buizengat uitgegaan van behoud van een belangrijk deel van dit complex.

Het Deltahotel en het E.N.C.K.-kantoor

Een van de grotere architectenbureaus van Nederland is EGM (Eijkelenboom Middelhoek Gerritse). In 1962

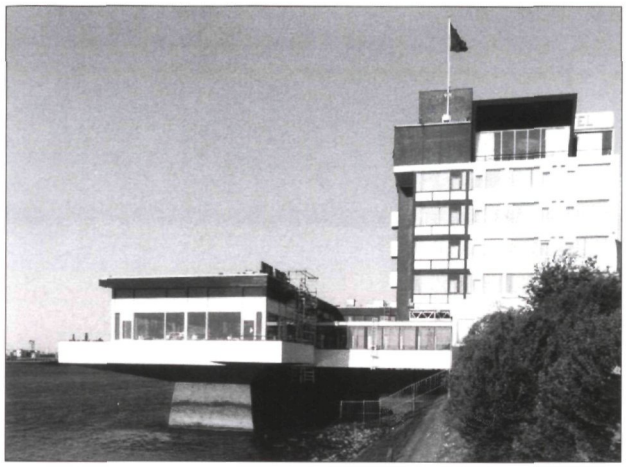

Afbeelding 43. Eén van de meest opvallende gebouwen van Vlaardingen is wel dit, in 1955 tot stand gekomen Deltahotel aan de Maasboulevard van Joost Boks. Een deel van het geld dat dankzij het Marshallplan beschikbaar kwam, was bestemd voor de bouw van hotels; deze werden gezien als noodzakelijk voor de opbouw van een moderne geïndustrialiseerde samenleving en waren voornamelijk bedoeld voor zakenreizigers (opname 1 juni 1997).

Afbeelding 44. Joost Boks bouwde ook deze villa aan de Schiedamseweg. Boks was noch uitgesproken modern, noch behoudend, en zeker niet dogmatisch in zijn architectuur (opname 1 juni 1997).

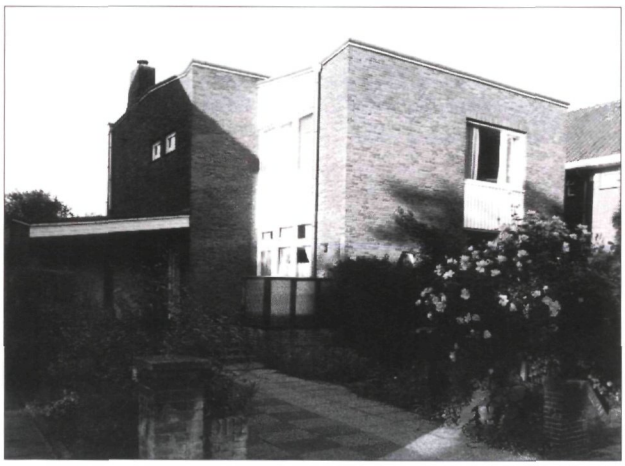

bouwde dit bureau, toen nog een associatie van J.W.C. Boks, W. Eijkelenboom en A. Middelhoek, het nieuwe kantoorgebouw van de Eerste Nederlandse Coöperatieve Kunstmestfabriek aan de Deltaweg. De opmerkelijke overeenkomst van de architectuur met die van het Holyziekenhuis (1968-'69) behoeft niet te verwonderen: ook dit complex is een ontwerp van Boks.
Ir. J.W.C. (Joost) Boks had al eerder, maar toen nog als zelfstandig architect, in Vlaardingen gewerkt. Op een zeer opvallende plek ontwierp hij het Deltahotel (afbeelding 43) aan de Maasboulevard uit 1955. Helaas wordt dat gebouw tegenwoordig wat weggedrukt door een uitbreiding die het oorspronkelijke in volume verre overtreft en heeft men ook de oorspronkelijke logeervleugel verhoogd
Ook het kantoorgebouw van Nieuwe Matex N.V. aan de Vulcaanweg, dat uit dezelfde tijd stamt, is door Boks ontworpen. Daarnaast ontwierp Boks een kleine villa aan de Schiedamseweg 120 (voor J.L. Jonker, 1952; afbeelding 44), een sober vormgegeven gebouw dat in materiaalgebruik opmerkelijk afwijkt van het Deltahotel en Matex-kantoor, maar qua vormgeving en verhoudingen van een zelfde virtuositeit en zorgvuldigheid getuigt.
Bekende werken van Boks buiten Vlaardingen zijn onder andere het Bouwcentrum in Rotterdam (eerste paal 17 september 1947), Grand-Hotel Brittannia (1955) in Vlissingen, Tuindorp Heyplaat (1950-1959) in Rotterdam en de klokkentoren op de erebegraafplaats Arlington bij Washington (VS).

Groosmans gebouwen: wonen en werken

Ernest Groosman hoorde met Boks tot de jonge avantgarde die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog intrad in de gelederen van de (gevestigde) moderne architecten zoals Willem van Tijen. Hij heeft naast Van Tijen en andere moderne architecten, een groot aantal van de woningen ten oosten van de Van Hogendorplaan ontworpen en ook in de Westwijk was hij actief, onder andere bij de uitwerking van de stedebouwkundige plannen. Aan de Industrieweg ontwierp hij de gebouwen van aannemer Muijs & De Winter (MUWI); helaas zijn die gebouwen door de latere wijzigingen ernstig aangetast.

Woon- en werkgebouwen van Herman Haan

Uit het midden van de jaren 1950 dateren twee modern vormgegeven woningen (afbeelding 45), gelegen in het Van Heutzpark. Ze onderscheiden zich duidelijk van de huizen die verder in en rond het Van Heutzpark werden gebouwd. Zijn die laatste, onder andere ontworpen door

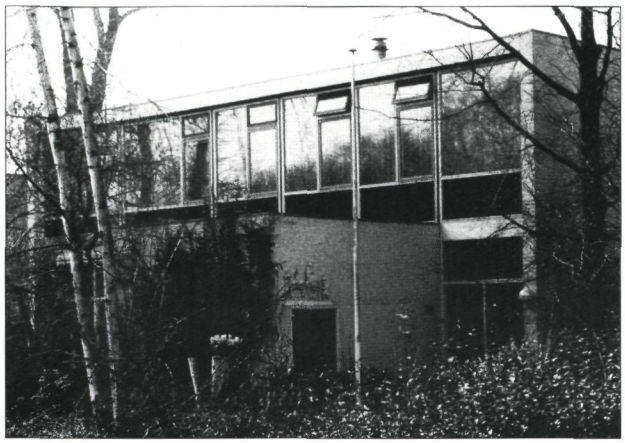

Afbeelding 45. Opmerkelijk modern is de architectuur van Herman Haan, een architect met een klein maar zeer fraai oeuvre, waarvan zich een niet onaanzienlijk deel op Vlaardings grondgebied bevindt. Zo vindt men in het Van Heutzpark temidden van traditionelere huizen deze villa en, op het kavel daarnaast, een bungalow van zijn hand. (opname 9 maart 1997).

Afbeelding 46. Om startende bedrijven aan een onderkomen te helpen, bouwde men verhuurbare bedrijfsgebouwen. Op de hoek van de Eerste Industriestraat en de Industrieweg vindt men deze, helaas verwaarloosde, fabriekshallen. De eerste paal voor het complex werd geslagen op 29 juni 1950. Het ontwerp van de hallen is van de hand van Herman Haan. (opname 16 mei 1997).

de Vlaardingse architect Gilles Geluk (1925-1981), traditioneel van opzet, de twee huizen met hun vlakke moderne gevels en platte daken zijn duidelijk uit ander hout gesneden. Ze zijn ontworpen door Herman P.C. Haan, een architect met een bescheiden, maar indrukwekkend oeuvre dat zijn eigen plaats inneemt in de moderne architectuur van de Wederopbouwperiode.
Naast de genoemde villa en bungalow bouwde Herman Haan meer in Vlaardingen. In de industriewijk Groot Vettenoordsepolder ontwierp hij de gebouwen op de hoek van de Industrieweg en de Eerste Industriestraat (afbeelding 46): verhuurbare fabriekshallen onder betonnen schaaldaken en het daarnaast gelegen, eveneens voor de verhuur bedoelde industriegebouw.

Dezelfde gebouwen van Gilles Geluk

Nu we ook de Vlaardingse architect Gilles Geluk hebben genoemd moeten we toch ook even stilstaan bij diens werk. Ook hij bouwde in Vlaardingen, in groter aantal dan Herman Haan, de nodige woon- en industriegebouwen. Een heel aardig industriegebouw van Geluk is nog altijd de (weliswaar verminkte) fabriekshal die hij eind jaren 1950 bouwde op de oostelijke kop van de Koningin Wilhelminahaven. Zijn Geluks woonhuizen rond het Van Heutzpark nog traditioneel van vorm, aan de Karel de Grotelaan zijn ze moderner. Bij de eerste bocht (vanaf de stad gerekend) staat de als een platte doos vormgegeven Villa Van der Heide (1956-'58) en op de tweede hoek vinden we het zeer bijzondere huis dat hij bouwde voor de familie Van Voorst Vader (1957-'59). Met name die laatste villa (afbeelding 47) is intrigerend. Zij kenmerkt zich door het in interieur en exterieur onverbloemd toepassen van onafgewerkte bouwmaterialen als betonsteen en Kwaaitaalelementen en het schier onmerkbaar overgaan van binnen en buiten. Zo lopen de onder pergola's gelegen terrassen, zonder noemenswaardige overgang door in de binnenruimten. Diezelfde openheid toont zich al bij de voordeur, een hardglazen taatsdeur.

Monumenten en beelden in de stad

Aan de Hogelaan vinden we de vrijheidsboom, omgeven door een kunstgranieten band, een tegelplateau en een hekwerk en een band met de tekst *Ter herinnering aan onze bevrijding*. Op de Algemene Begraafplaats aan het Emaus vinden we de met een zekere monumentaliteit ingerichte graven van Nederlandse en geallieerde strijders (met daarbij de meeste van de Geuzen) en de graven van de brandweerlieden die in de jaren 1950 bij een grote

Afbeelding 47. Villa Van Voorst Vader aan de Karel de Grotelaan. Markant gelegen, modern woonhuis, ontworpen door de Vlaardingse architect Gilles Geluk (opname 25 mei 1997).

brand in de haven om het leven zijn gekomen. Een opvallend monument, ter herinnering aan de oorlog, bezetting en bevrijding, vinden we aan het Verploegh Chasséplein; het is in 1950 opgericht en van de hand van Dirk Wolbers. In 1983 werd ook bij de Grote Kerk een monument opgericht (het Geuzenmonument van Leen Droppert).
Naast deze monumenten in de enge zin van het woord zijn er in de naoorlogse periode nog tal van andere kunstwerken in de stad geplaatst. Met name in de jaren 1950-'60 was het gebruikelijk dat bij de bouw van openbare gebouwen en de aanleg van nieuwe wijken ook geld werd gereserveerd voor beeldende kunst. Helaas is dit meer en meer in onbruik geraakt, waardoor de toepassing van beeldende kunst steeds minder vanzelfsprekend is geworden. Vooral in de wijken uit de Wederopbouwperiode treffen we echter een keur aan kunst in de openbare ruimte aan. Kortheidshalve wordt hiervoor verwezen naar de door Henk Horsten en Matthijs Struijs samengestelde Beeldenroute Vlaardingen (1992).

Recente kunst en architectuur

Natuurlijk heeft na de periode van de *nieuwe* monumenten de tijd niet stilgestaan en is er ook nadien het nodige gebouwd en aangelegd. De afstand (in tijd) tot die recente architectuur is echter zo klein, dat het hoogst ongebruikelijk is om ook die jongste gebouwen monumenten -herinneringen aan het verleden- te noemen. Desondanks zijn er natuurlijk ook in de laatste decennia gebouwen verrezen, die na verloop van tijd dit predikaat zullen krijgen. Een probleem is echter steeds, dat men als beoordelaar voldoende afstand van de gebouwen moet kunnen nemen om een evenwichtig en onafhankelijk oordeel te kunnen vellen. Anders zal men zich mengen in de contemporaine architectuurdiscussie, waardoor geen monumentenbeschrijving, maar architectuurkritiek wordt bedreven.
Soms tekent een gebouw zich binnen het oeuvre van een architect of een architectenbureau als een duidelijk hoogtepunt af. Zo'n gebouw mag dan als een serieuze kandidaat voor een toekomstig predikaat *monument* beschouwd worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Sionkerk (afbeelding 48) aan het Westnieuwland, een ontwerp van het Vlaardingse architectenbureau Geluk en Treurniet (en grotendeels ontworpen door Hans Treurniet).
Ook kan men naar bepaalde gebouwtypen en bouwopgaven kijken, om te zien of daarbinnen bepaalde, kwalitatief opvallende objecten voorkomen. Kijken we bijvoorbeeld naar de stadsvernieuwing, dan is ir. Z. Zavrels ontwerp van scholen en woningen aan de Prins Hendrikstraat en de Stationsstraat het noemen zeker waard. Zijn de meeste stadsvernieuwingsprojecten in architectonisch opzicht niet veel meer dan een herhaling van ook in de nieuwbouw

Afbeelding 48. De derde op deze locatie tot stand gekomen kerk van de Gereformeerde Gemeente vervangt net als zijn voorganger een te klein geworden oudere kerk. Als verwijzing naar de burcht met de tempel van Salomo en naar het hemelse Jeruzalem heeft men deze kerk naar Sion genoemd. Het ontwerp is, hoewel formeel afkomstig van het architectenbureau Geluk en Treurniet, feitelijk het eerste grote en vrijwel zelfstandig gemaakte werk van Hans Treurniet (opname 31 maart 1997).

toegepaste, tamelijk naar traditionele architectuur (*Nieuwe Woonvormen*) neigende ontwerpen, het werk van Zavrel onderscheidt zich hiervan in positieve zin en luidt een nieuw elan in.
Door op die manier mogelijke toekomstige monumenten te selecteren, wordt in elk geval vermeden, dat men een waardeoordeel over de architectuuropvatting geeft. Maar dat neemt niet weg dat de ene architect naar verhouding meer toekomstige monumenten zal produceren dan de andere en binnen de ene bouwopgave ook meer monumenten tot stand zullen komen dan binnen een andere.
Hoewel architectonische kwaliteit niet in absolute termen kan worden gemeten, is het mogelijk, indien men een breed overzicht heeft van de laatste ontwikkelingen van de architectuur, toch een redelijk objectief oordeel te vellen. Feitelijk gebeurt dat bij elk bouwplan, namelijk door de welstandscommissie. Zo'n commissie, oorspronkelijk een *uitvinding* van de gemeente Amsterdam, is dankzij de Woningwet nu in elke Nederlandse gemeente werkzaam. Alleen oordeelt de welstandscommissie of een bouwwerk aan bepaalde *minimale* eisen voldoet en zal men bij de selectie van monumenten op zoek zijn naar die enkele toppers, die dan aan veel hogere eisen voldoen. Daarnaast geldt voor monumenten dat zij niet alleen om reden van hun schoonheid geselecteerd worden.
Zo ontwierp het architectenbureau OMA (Office for Metropolitan Architecture) van Rem Koolhaas de nieuwbouw van bibliotheek, postkantoor en woningen ten zuiden van het Veerplein. Daarmee is architectuur van een wereldberoemd architectenbureau binnen de gemeentegrenzen gehaald. Bij het architectenbureau zelf is men echter maar weinig over het project te spreken. Men heeft bij de uitwerking van het ontwerp de eigen opvattingen - onder druk van de Vlaardingse politiek- naar men meent te veel moeten verlaten. Ook bij de uitvoering van de beeldende kunst heeft het project een fikse deuk opgelopen. De Eindhovense beeldend kunstenaar J. Körmeling ontwierp een drietal objecten in neonletters. Verzet van bewoners, die zich ten onrechte aangesproken voelden door de tekst *De Negende van OMA* (het complex is het negende uitgevoerde werk van het architectenbureau) deed het kunstproject halverwege jammerlijk stranden. Desondanks kan een dergelijk project, dat niet door schoonheid uitblinkt, heel goed door toekomstige monumentenzorgers geselecteerd worden, bijvoorbeeld als representant van het werk van het architectenbureau of als voorbeeld van de opvattingen waarmee in de tijd van totstandkoming aan dergelijke bouwopgaven werd gewerkt.
A. Bhalotra, architect bij Kuiper Compagnons, heeft in Vlaardingen enkele opmerkelijke woonbuurten ontworpen. Meest bekende daarvan zijn de nieuwe woonwijken in holy-noord, langs de Vlaardingse Vaart. Ook het oorspronkelijke bouwplan tussen de Maassluissedijk en het Westnieuwland -het Dijksteeggebied- is van zijn hand. Net als bij zijn plannen in nieuwbouwwijken, was ook hier sprake van een tamelijk autonome opzet. Er was geen sprake van inbedding in de bestaande, deels nog historische structuur en evenmin werd rekening gehouden met de bestaande bebouwing: die moest in het oorspronkelijke plan worden gesloopt. Voor de Historische Vereniging was met name dat laatste de reden, om een alternatief plan te ontwerpen. Helaas heeft dat er uiteindelijk alleen maar toe geleid, dat het oorspronkelijke plan enigszins is gemodificeerd, zodat de bestaande bebouwing -in elk geval op papier- gehandhaafd kon blijven. Het thans in uitvoering genomen plan is daardoor boter noch vis: geen autonoom ontworpen woonbuurt en geen in situ vormgegeven invulling. Desondanks sluit dat niet uit, dat toekomstige monumentenzorgers met belangstelling naar het gebied zullen kijken: juist de roerige discussie die het plan heeft doen ontstaan, kan reden zijn het gebied de aandacht waard te achten, ook al is men thans bij de Historische Vereniging niet echt gelukkig met de ontwikkelingen.
Dit recente werk, nog aan te vullen met bijvoorbeeld de transformatie van Liesveld en Veerplein (afbeelding 49), de bloementrappen van Wilma Kuil en de wijk die verrijst uit het puin van de 410 noodwoningen in de Babberspolder, zal zeker op de ontleedtafel der kunsthistorici terecht komen, waarna monumentenzorgers de taak zullen krijgen de geselecteerde gebouwen en gebieden te beschermen en voor de toekomst veilig te stellen. Dat ook na 1965 in Vlaardingen (toekomstige) monumenten en stadsgezichten zijn verrezen is iets dat, alleen al gezien de niet geringe bouwproductie, buiten kijf staat. Welke die gebouwen dat zijn, laten we hier echter vooralsnog in het ongewisse.

Tot slot

In het voorgaande heb ik, doelbewust, geprobeerd zo min mogelijk namen van bouwstijlen en architectuurstromen te gebruiken. Zuivere voorbeelden van bepaalde stijlen zijn er eigenlijk nauwelijks. Een stijl is meestal een latere intellectuele constructie, bedoeld om richtingen en bewegingen in de kunstgeschiedenis bespreekbaar te maken. Een enkele keer houdt een groep ontwerpers zich doelbewust aan bepaalde uitgangspunten, waardoor hun werk terecht tot een stijl of een school gerekend kan worden. Meestal is er echter sprake van een voortdurende ontwikkeling binnen het oeuvre van architecten, met bestendige

onderlinge beïnvloeding, zodat stijlen in elkaar overvloeien. Zowel bij vergelijking van gelijktijdig ontworpen gebouwen van verschillende architecten als van de gedurende een periode ontworpen gebouwen van één architect geldt dat ontwikkeling en onderlinge beïnvloeding zichtbaar zijn. Een voorbeeld is het werk van de Vlaardingse architect Jac. van der Vlis, die je zou kunnen rekenen tot de architecten van de Delftse School. Het complex aan de Hoflaan, waar brandweer, gemeente reiniging et cetera gehuisvest werden, is terecht tot de Delftse School te rekenen, evenals -bijvoorbeeld- de door hem ontworpen distilleerderij Van Toor, Maassluissedijk 22 (1947). Het fraaie flatblokje op de hoek van de Bleekstraat en de Oosthavenkade, dat hij vlak voor de Tweede Wereldoorlog ontwierp, is veel minder een voorbeeld voor die stroming, maar wel weer typisch voor de manier waarop de architecten die tot de Delftse School zijn te rekenen omgingen met dit soort bouwopgaven. Rekenen we het flatblokje dan ook maar tot de Delftse School? Beperken we ons door het traditionalistische architectuur te noemen, of slaan we dan juist de plank weer mis? Zijn Pniëlkerk, hoewel verrassend modern, is desondanks *traditionalistisch* te noemen en lijkt geïnspireerd te zijn door werk van Gijsbert Friedhoff, die weer zijn eigen invulling aan het traditionalisme gaf.
En wat moeten we met een gebouw dat niet in een hokje van een stijl of stroming past? Is het dan minder waardevol, of juist waardevoller? Nee, stijlen en stromingen zijn handige hulpmiddelen bij het leren van de geschiedenis, maar zijn ook weinig meer dan dat.
Bewust is afgezien van het maken van een notenapparaat. Een belangrijk deel van de informatie in dit artikel is ontleend aan mijn afstudeerscriptie *Binnenstadsonderzoek Vlaardingen* (uitgegeven door de gemeente Vlaardingen in 1990). Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van publicaties van (vooral) A. Bijl Mz, C. Postma en M.A. Struijs en natuurlijk van Forum 1956-'57 nr. 11, het geheel aan de nieuwbouw te Vlaardingen gewijde nummer van dit fameuze blad over architectuur en gebonden kunsten. Bijl en Postma verwijzen nauwelijks naar bronnen, zodat verwijzing daarnaar slechts in schijn een verantwoording zou zijn. Het gehele verhaal -een helikoptervlucht over de Vlaardingse monumenten- beoogt dan ook niet een wetenschappelijke verhandeling, maar eerder een stimulans voor belangstelling en onderzoek te zijn.
De mij ontbrekende informatie kreeg ik van Matthijs Struijs (uit het Stadsarchief) en Jeroen ter Brugge (uit het archief van Bouw- en Woningtoezicht).
Het voorgaande kan, door de beperkingen die een artikel stelt, niet anders dan beknopt en onvolledig zijn. Sommige van de hier ten tonele gevoerde monumenten vergen complete boeken, wil men ze met enig recht beschrijven, de andere vaak tenminste ieder voor zich een artikel als dit. Veel geheimen van monumenten liggen nog opgesloten in archieven of in de historische bouwmassa zelf en er wordt nog steeds te weinig gedaan om die gegevens op te sporen en toegankelijk te maken. Bovendien kan onderzoek zich niet tot het Vlaardingse beperken, maar moet de betekenis van gebouwen en stadsgezichten ook binnen het kader van de algemene architectuurgeschiedenis bepaald worden. Het zou een goede zaak zijn als een groep enthousiaste (jonge?) onderzoekers zich hieraan zou willen wijden. Historische Vereniging Vlaardingen, Stichting Archeologie en Bouwhistorie en gemeente Vlaardingen zullen ongetwijfeld behulpzaam willen zijn.

Afbeelding 49. Fin de siècle-architectuur in Vlaardingen: op verschillende plekken in de stad zijn recent opvallende bouwprojecten uitgevoerd of in uitvoering genomen. In hoeverre hier sprake is van de spreekwoordelijke decadentie aan het eind van een era dan wel van vernieuwing en verbetering van de stad, is ter beoordeling van de generatie na ons. Als het gaat, zoals dat gewoon is, volgt na een tijd van euforie eerst een tijd van verguizing, waarna men alles overziende waardering zal krijgen voor het kwalitatief hoogwaardige en tenminste enig begrip voor de minder geslaagde producten van onze tijd (opname 25 mei 1997).